

PEDRO RUIZ TORRES

Universitat de València

Les senyories en la reforma agrària de la Segona República Supervivència i exhumació?

Introducció

La reforma agrària va entrar molt aviat a formar part de l'acció del govern provisional de la Segona República i hi havia motius perquè s'esdevingués així. Des de l'inici del segle XX, els conflictes eren constants al camp andalús i van adquirir una gran entitat en l'anomenat «trienni bolxevic» (1918-1920). Malgrat la tensió creixent, durant el regnat d'Alfons XIII no es va fer front al problema del repartiment extremadament desigual de la terra, ni a la intensa explotació i les miserables condicions de vida del treballador assalariat. Aquest problema, social per excel·lència, era lluny de resoldre'l l'antiquada i poc ambiciosa política de colonització i repoblació engegada en 1907, com tampoc el conjunt de mesures que es van aprovar en els anys de la dictadura de Primo de Rivera, aquestes amb la intenció de millorar els rendiments i els beneficis de l'explotació agrària: política hidràulica, estímuls a l'exportació, crèdit agrícola, creació del cos d'enginyers agrònoms, etc.¹ En el primer terç del segle XX

¹ Un resum de la política agrària al primer terç del segle XX, a R. ROBLEDO: «Política y reforma agraria: de la Restauración a la Segunda República (1868/74-1939)», a A. GARCÍA SANZ i J. SANZ FERNÁNDEZ (coords.): *Reformas y políticas agraria en la historia de España*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid:1996, pp. 247-349; J. TÉBAR HURTADO: *Reforma, revolución y contrarrevolución agraria. Conflictos sociales y lucha política en el campo (1931-1939)*, Flor de Viento, Barcelona:2006, pp. 17-26.

van ser moltes les iniciatives amb la finalitat de promoure, des de les més altes instàncies, l'estudi dels problemes socials del camp i preparar les conseqüents reformes, però tot estava per fer quan en 1931 es va proclamar la Segona República. La voluntat d'entrar en el fons de la qüestió agrària que va manifestar el govern provisional del nou règim, d'acord amb la seua major sensibilitat pel problema social, va resultar una novetat política en un context diferent del dels anys vint. La crisi econòmica mundial, després del crac del 29, s'havia convertit en una nova font de problemes², encara que el ressorgiment de la conflictivitat camperola va obeir més al fet que entre els treballadors del camp la proclamació de la República va crear immediatament una doble expectativa: de millora laboral i de canvi per acabar amb el repartiment extremadament desigual de la terra³.

El diari de Manuel Azaña, acabat de nomenar ministre de Guerra del govern provisional de la Segona República, comença el 2 de juliol. El 21 d'aquell mateix mes, quatre dies després de les eleccions a Corts constituents, Azaña fa referència per primera vegada a la reforma agrària: «*Hemos hablado del anteproyecto de reforma agraria. El Presidente le opone objeciones bastante serias, de las cuales la que me parece más grave es que no se dirige el proyecto, franca y exclusivamente, contra la gran propiedad. Para impugnar el proyecto, el Presidente ha comenzado por contarnos cuántas hectáreas de tierra posee y de qué clases. Largo Caballero tampoco aprueba el proyecto. Yo no lo he leído aún, y sólo sé lo que me contó Sánchez Román. Acordamos que el Gobierno se reúna con la Comisión pasado mañana, para oír sus explicaciones.*»⁴

Dos dies més tard hi ha una segona menció. D'una manera asèptica, com si es limités a prendre nota de les diverses intervencions, Azaña escriu el 23 de juliol al seu diari: «*El Consejo de ministros está convocado para las diez en el ministerio de Trabajo.*

² Tot i que si el comparem amb altres països, l'impacte de la crisi fou moderat a Espanya, no s'ha de menysvalorar, com va assenyalar fa més de dues dècades P. MARTÍN ACEÑA: «Economía y política económica durante el primer bienio republicano (1931-1933)», comunicació al III Coloquio de Segovia sobre Historia Contemporánea de España, dirigit per Manuel Tuñón de Lara, edició a càrrec de J. L. GARCÍA DELGADO: *La II República española. El primer bienio*, Siglo XXI, Madrid:1987, pp. 119-151. D'altra banda, José Luis García Delgado i Juan Carlos Jiménez, en la contribució al llibre de diversos autors: *La España del siglo XX*, Marcial Pons, Madrid:2003, pp. 340-342, destaquen tres conseqüències de la crisi: la caiguda més aviat moderada de les exportacions de matèries primeres, el fre de les inversions estrangeres juntament amb la disminució dels beneficis del capital espanyol invertit fora, i la reducció de les remeses d'emigrants. Alhora, el fre a l'emigració comportà l'increment de la pressió demogràfica i de l'oferta laboral, amb repercussions molt negatives en els salaris i el nivell de vida dels jornalers, la qual cosa no va trigar a posar-se de manifest en una agitació i protesta creixent sobretot a Andalusia.

³ Pel que fa a la protesta camperola, vegeu M. TUÑÓN DE LARA: *Luchas obreras y campesinas en la Andalucía del siglo XX. Jaén (1917-1920). Sevilla (1930-1932)*, Siglo XXI, Madrid:1978, pp. 123-303.

⁴ M. AZAÑA: *Memorias políticas, 1931-1933*, 21 de julio de 1931, Grijalbo Mondadori, Barcelona:1996, 21-VII-1931, p. 48.

Cuando llego, son cerca de las doce. Está todo el Gobierno, más Flores de Lemus, Sánchez Román y Carrión. Está en uso de la palabra don Niceto, formulando objeciones al proyecto de reforma agraria. Unas veces se las desvanecen, de otras toman nota. Flores le contesta algunas veces a media voz con un tono detaché y algo irónico. Nadie más hace observaciones. Largo Caballero pregunta si no va a llegarse a la nacionalización, sin indemnización, de las tierras procedentes de los antiguos señoríos. La Comisión dice que eso se queda para más adelante, cuando se haga la verdadera ley Agraria, porque esto de ahora no es más que una medida provisional.»⁵

La referida comissió no era sinó la Comissió Tècnica Agrària, constituïda el 21 de maig de 1931 a instància del ministre de Justícia, el socialista Fernando de los Ríos, i presidida per Felipe Sánchez Román, amb l'encàrrec de realitzar els treballs preparatoris i redactar les bases juridicoeconòmiques de la reforma agrària⁶. Cinc ponents (Felipe Sánchez Román, Antonio Flores de Lemus, Pascual Carrión, Agustín Viñuales i Eduardo Rodríguez) van elaborar una proposta discutida en la subcomissió de latifundis i després al ple. A la fi del mes de juliol, d'acord amb el que Azaña recull al seu diari, Sánchez Román, Flores de Lemus i Carrión van defensar al consell de ministres el primer projecte de reforma agrària⁷. No obstant això, el «Anteproyecto de la Comisión Técnica para la solución del problema de los latifundios» no va ser assumit pel govern republicanosocialista presidit per Alcalá Zamora. L'historiador Edward Malefakis, autor d'un dels millors estudis sobre la reforma agrària de la Segona República, considera que la proposta de la Comissió era excel·lent des del punt de vista tècnic i, a més, tenia un gran avantatge. Es tractava d'una mesura d'emergència contra la desocupació agrícola, en forma de decret, mentre s'elaborava la llei agrària a què s'havia compromès el govern republicà. Malgrat això, no va tirar endavant.

El projecte, com era previsible, va disgustar els terratinents, que es van afanyar a crear un nou grup de pressió, l'Agrupación Nacional de Propietarios Agrarios de Fincas Rústicas. *El Debate*, principal òrgan de la premsa catòlica i conservadora, es va oposar a l'ocupació de parcel·les de totes les grans finques i no tan sols de les mal conreades. En vista del fracàs del pla proposat per la Comissió, allò que va resultar decisiu no va ser la resistència conservadora, sinó la posició dels líders dels partits

⁵ *Ibidem*, p. 53.

⁶ *Gaceta de Madrid*, 142 (22-V-1931), pp. 862-863.

⁷ P. CARRIÓN: *Los latifundios en España*, Ariel, Barcelona:1975 (1a ed. 1932), apèndix on es recull l'avantprojecte, p. 383, nota 1. Pel que fa a la trajectòria de Pascual Carrión, la seua decisiva participació en la Comissió Tècnica i les seues idees sobre la reforma agrària, vegeu els dos excel·lents treballs de J. L. GARCÍA DELGADO: «Estudio preliminar» i «Epílogo: los latifundios en España y el modelo Carrión», a P. CARRIÓN: *Tierra y trabajo. Estudios sobre la agricultura española y su reforma*, Centro de Publicaciones Ministerio de Trabajo de Seguridad Social, Madrid:1990 (edició especial), pp. 11-67 i 483-529. El llibre recull diversos textos publicats al llarg de la vida de Pascual Carrión i va aparèixer per primera vegada el 1974 a Ediciones de la Revista del Trabajo, amb l'estudi preliminar de García Delgado citat abans.

signants del Pacte de Sant Sebastià. Alcalá Zamora, Maura i la resta de nousvinguts al republicanisme van considerar que la ponència anava massa lluny. El portaveu per a la qüestió agrària del Partido Radical, la segona força política amb el nombre més gran d'escons per darrere dels socialistes, va fer unes declaracions a *El Sol* en què va qualificar el projecte de primitiu, absurd, frívol i de mala fe. L'esmentat periòdic liberal, molt influent en l'opinió pública reformista, va criticar el text de la Comissió per haver-se proposat objectius impossibles d'atènyer. Per contra, els socialistes van rebutjar també el primer projecte i van posar èmfasi en el seu poc abast social, atès que contemplava una ocupació camperola de la terra que podia no ser definitiva, en compte d'una vertadera expropiació. Finalment, el govern no va assumir la proposta que havia estat defensada el 23 de juliol en el consell de ministres per Sánchez Román, Flores de Lemus i Carrión. Poc després, el 25 d'agost, el mateix Alcalá Zamora va presentar a les Corts un nou projecte de reforma agrària⁸.

Quines diferències hi ha entre l'un i l'altre projecte? Malefakis remarca el caràcter més moderat de la nova proposta d'Alcalá Zamora i posa èmfasi en el següent⁹. La Comissió Tècnica proposava una mesura immediata, aprovada per decret, a fi de contrarestar les difícils circumstàncies de l'augment de la desocupació agrícola¹⁰ i obtenir sense dilació el suport d'un sector dels camperols, mentre arribava la definitiva llei agrària. Alcalá Zamora, contràriament, va voler calmar els ànims conservadors i va deixar clar que no hi hauria decret. Serien les Corts les encarregades d'examinar l'avantprojecte i convertir-lo en llei. Així doncs, es va iniciar un procediment parlamentari que va fer patent l'existència de posicions enfrontades al si de la coalició governant. L'oposició conservadora va guanyar temps per a organitzar-se i va augmentar la pressió en contra de la reforma. El projecte de la Comissió Tècnica centrava els esforços en «*aquellos términos municipales de Andalucía, Extremadura, Ciudad Real y Toledo, donde existe grave problema social de paro campesino*» i era més manifest el repartiment desigual de la terra amb els seus perniciosos efectes. Preveia l'assentament en la susdita zona entre 60.000 i 75.000 famílies camperoles a les parcel·les que excedissen d'unes determinades dimensions, amb una ocupació temporal d'aquestes durant un temps indeterminat, a canvi d'una petita renda als propietaris.

⁸ Sobre tot això i els diversos projectes que es van succeir els mesos següents, fins a la llei de reforma agrària de setembre del 1932, vegeu E. MALEFAKIS: *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*, Ariel, Barcelona:1980 (4a ed. revisada), capítols VI i VII, pp. 195-242.

⁹ *Ibidem*, pp. 214-217.

¹⁰ La desocupació forçosa al latifundi, com ens recorda Ricardo Robledo, és un tret estructural que es va complicar per culpa de la climatologia, l'hivern del 1930, que va enfonsar la producció d'oli d'oliva i provocà la pèrdua de milions de jornades de treball. Aquesta desocupació conjuntural de l'hivern del 1930 es va incrementar per la depressió internacional dels anys trenta; R. ROBLEDÓ: «Los economistas ante la reforma agraria», a E. FUENTES QUINTANA (dir): *Economía y economistas españoles en la guerra civil*, Galaxia Gutenberg/Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Barcelona:2009, vol. II, pp. 257-264.

La propietat continuava en les mateixes mans i no hi havia expropiacions. Així, resultava innecessària l'aprovació de les Corts i s'evitava el consegüent retard. A més, l'Estat no havia de pagar indemnitzacions i els recursos financers podien anar destinats a ajudar els colons de manera directa o mitjançant crèdits. El primer projecte també introduïa un nou impost progressiu sobre les grans finques, aplicat a tot Espanya, amb la intenció de recaptar fons per a la reforma agrària. El projecte presentat a les Corts per Alcalá Zamora mantenia l'impost progressiu i l'objectiu d'assentar 60.000 o 75.000 camperols en aquests indrets, però limitava la reforma a tres tipus de finques: les localitzades en zones de regadiu que no estiguessen regades, les arrendades sistemàticament i les propietats de la noblesa procedents de les antigues senyories i que es consideraven d'origen feudal. Largo Caballero, com hem vist, havia intervingut en el consell de ministres del 23 de juliol i llavors havia criticat el pla presentat per Sánchez Román, Flores de Lemus i Carrión, entre altres coses perquè no contemplava «*la nacionalización, sin indemnización, de las tierras procedentes de los antiguos señoríos*». Ara es feia menció expressa a aquestes terres, però a canvi quedaven excloses les grans hisendes en què el propietari participava en l'administració de les seues terres o hi invertia algun capital, encara que fos petita la seua aportació, tret que un «conreador directe» d'aquesta naturalesa (així passava a ser considerat aquesta mena de terratinent) posseís el 20% o més d'un terme municipal i fos sospitós de caciquisme.

En el segon projecte la pitjor part se l'emportava la noblesa d'antic llinatge. A diferència del pla proposat per la Comissió Tècnica, que no distingia en funció de l'origen històric de la propietat i de la condició del propietari, Alcalá Zamora «va oferir una víctima propiciatòria —la noblesa— a l'altar del radicalisme republicà», segons Malefakis¹¹. El govern expropiaria amb indemnitzacions com a norma general, però les grans propietats de la noblesa rebrien un tractament diferenciat, en ser taxades a un preu molt inferior al de les hisendes dels altres terratinents, que s'havia d'ajustar al valor de mercat. Tots els propietaris expropiats cobrarien les indemnitzacions fonamentalment en efectiu i en deute públic a partir de 500.000 pessetes, però mentre que per als «propietaris burgesos» aquest deute no seria negociable fins als cinc o deu anys, per a la noblesa el període seria entre deu a vint anys. Aquest tracte diferenciat a la noblesa latifundista donava en aparença al nou projecte un caràcter més radical en comparació del primer, però en altres aspectes la seua moderació resultava molt evident, perquè no tota la gran propietat es veia afectada. Quan va intervenir la Comissió parlamentària, l'esmentada radicalització es va accentuar. Alcalá Zamora hi havia establert la discriminació en les indemnitzacions només en relació amb les propietats «feudals» de l'aristocràcia, la qual cosa s'entenia així: terres en què abans de 1811 la noblesa hi havia disposat de la senyoria jurisdiccional, abolida en les Corts de Cadis, i que a causa del seu origen no eren considerades de legítima

¹¹ E. MALEFAKIS: *Reforma agraria...*, op. cit., p. 215.

propietat privada. El dictamen de la Comissió parlamentària, segons recull el Diari de Sessions del dia 7 d'octubre de 1931, va afegir «*muchas de las propiedades heredadas de manera continua por la familia desde la fundación de los Registros de la Propiedad, en los años 1840*». En aquest dictamen totes les terres d'aqueixa naturalesa serien expropiades sense indemnització, excepte quan el propietari havia fet millores de caràcter permanent. El nou projecte, segons Malefakis, responia a la pressió dels republicans d'esquerres i dels representants socialistes, i va tenir en contra el president de la Comissió parlamentària (Juan Díaz del Moral) i d'altres membres d'aquesta¹². Una setmana més tard, el 14 d'octubre, empès per la forma en què s'havia resolt el debat i finalment aprovat l'article de la Constitució sobre les confessions religioses, però sense que deixés de tenir influència en la seua decisió la manera en què es plantejava la reforma agrària després del dictamen de la Comissió parlamentària, Alcalá Zamora va presentar la seua dimissió irrevocable.

El nou president del consell de ministres, Manuel Azaña, en el seu primer discurs com a tal, va transmetre a les Corts que no considerava l'acció del seu govern d'una manera provisional o transitòria, tot i que el termini per a l'aprovació de la Constitució fixés límits clars, i va mencionar la Llei Agrària com a objectiu prioritari, juntament amb l'aprovació dels primers pressupostos de la República¹³. Un any més tard, el 19 de setembre de 1932, el text de la llei de reforma agrària apareixia publicat al Diari de Sessions. L'esmentada reforma contemplava diverses menes de terres i en tots els casos d'expropiació forçosa a particulars hi havia motius de caràcter econòmic (mal aprofitament, absentisme sistemàtic, extensió desmesurada) per a justificar-ho, excepte un. A diferència de la resta, en aquest l'expropiació guardava relació, no amb l'economia, sinó amb l'origen històric i la il·legitimitat que se li suposava a la propietat afectada per la llei de reforma agrària. Es tractava de les terres «*que constituyeron señoríos jurisdiccionales y que se hayan transmitido hasta llegar a sus actuales dueños por herencia, legado o donación*».

Em propose entrar en el suposat radicalisme, assenyalat per Malefakis i per altres historiadors, que va comportar la recuperació de la qüestió de les senyories en els plans de reforma agrària de la Segona República, ni més ni menys que un segle després de la revolució liberal. El perquè de la inclusió de «les terres de les antigues senyories», no contemplades com a tals en el primer projecte de la Comissió Tècnica Agrària, no em sembla una qüestió suficientment aclarida pels historiadors. En quin grau es pot explicar només per les circumstàncies polítiques del moment? Potser formava part, per necessitat, del discurs de la reforma agrària, atès l'origen històric de bona part de la gran propietat a Espanya? Ni una cosa ni l'altra, ho intentaré posar en relleu en aquest article. Al contrari del que moltes vegades se suposa, no fou un assumpte sobrevingut, però tampoc no es tractava d'un objectiu establert amb anterioritat en la major part de les propostes de reforma agrària a Espanya.

¹² *Ibidem*, pp. 219-221.

¹³ S. JULIÀ: *Vida y tiempo de Manuel Azaña 1880-1940*, Taurus, Madrid:2008, p. 305.

El següent apartat està dedicat a l'enfocament de la reforma agrària que va predominar en les primeres dècades del segle XX, amb el qual entronca l'avantprojecte presentat a la fi de juliol de 1931 per Flores de Lemus, Carrión i Sánchez Román. Veurem si tenien o no cap relleu, en el susdit discurs, les «terres procedents de les antigues senyories», tal com van ser mencionades més tard en els successius projectes i en la llei de reforma agrària de 1932. A continuació, analitzaré els escrits de Fernando de los Ríos sobre la reforma agrària, apareguts en diversos periòdics anteriors a 1931, a fi d'esbrinar si les idees del destacat polític socialista, a càrrec del qual va estar el primer projecte de reforma agrària, contemplaven o no el tema de les senyories. El tercer apartat d'aquest article anirà a la recerca de textos procedents del socialisme que d'una manera o una altra facen referència a les «supervivències feudals», en concebre el problema social agrari en el marc d'una revolució democràtica suposadament pendent de portar-se a terme a Espanya. En aquest context sortirà a col·lació la figura de Rafael García Ormaechea, l'interès pel tema del qual es remunta a l'inici del segle i va tornar a fer-se patent en 1932. García Ormaechea, antic militant del PSOE i de la UGT, i el vescomte d'Eza, un destacat representant del reformisme catòlic conservador, van fer circular sengles escrits el mateix any de la discussió parlamentària i aprovació de la llei de reforma agrària, d'àmplia difusió com sembla probable atesa la rellevància de tots dos. García Ormaechea va dedicar un extens i documentat treball de legislació i jurisprudència a «les supervivències feudals» a Espanya. D'altra banda, el vescomte d'Eza va publicar un dur al·legat contra «l'exhumació de les senyories», que deixava ben clar com de distinta era la valoració que podia fer-se del projecte defensat pel govern presidit per Azaña. L'anàlisi comparada d'ambdós textos, en el quart i darrer apartat, em servirà per a posar en relleu les diferències i allò que comparteixen, una qüestió que resultarà menys sorprenent en prendre en consideració les trajectòries respectives de García Ormaechea i del vescomte d'Eza. Per acabar, ens manquen els motius d'Azaña per veure amb bons ulls, en la reforma agrària projectada, la nacionalització de les terres procedents de les antigues senyories de forma diferenciada, però això quedarà per a una altra ocasió.

La terra, per a qui puga traure el màxim profit al seu cultiu

El projecte de la Comissió Tècnica Agrària potser assentà les bases per a una reforma agrària posposada durant molt de temps a Espanya i per fi mampresa després de la proclamació de la Segona República, com Pascual Carrión va considerar més tard. No obstant això, una proposta com aquesta estava estretament relacionada amb una concepció del problema social agrari en part diferent d'aquella altra que es va posar de manifest en el projecte d'Alcalá Zamora, un mes després, i sobretot en la llei de bases de la reforma agrària que les Corts van aprovar el 10 de setembre.

El discurs de la reforma agrària es remunta a Espanya, com a mínim, a mitjan segle XVIII, quan certs cercles il·lustrats de les lletres i de la política al servei de l'absolutisme van defensar plans de reforma a fi de fomentar l'agricultura. S'havia de corregir el desigual repartiment de la terra, sobretot en bona part de Castella, Extremadura i Andalusia, on amb més força es manifestava el fenomen en perjudici de l'economia camperola, que era la base fonamental de la riquesa de l'Estat segons l'elit política il·lustrada. Lluny d'haver-se reprès més tard l'esmentat discurs, la transformació política que al segle XIX va posar fi a l'Antic Règim a Espanya, i va portar l'Estat liberal, modificà dràsticament el marc jurídic i institucional del problema agrari, i canvià en gran manera el seu caràcter. La reforma agrària va deixar d'estar relacionada amb el temor de certes elits de la monarquia absoluta que l'extrema concentració de la terra destruís els fonaments d'una economia agrària organitzada entorn de la família llauradora. Ara, el motiu principal era un altre, com en 1839 va dir Álvaro Flórez Estrada a *La cuestión social, o sea, origen, latitud y efectos del derecho de propiedad*. A diferència d'alguns economistes posteriors a Adam Smith, que havien comès l'error de no distingir la riquesa dels dons naturals, i d'acord amb les idees reformistes de David Ricardo, Flórez Estrada arribava a la conclusió que l'apropiació de la terra per part d'uns pocs en detriment de la majoria no era font de progrés, sinó de calamitats. Impedia el treball de gran part de la població, sense la recompensa deguda per culpa de la renda, mentre que premiava l'ociositat del propietari rendista i desinteressat en la creació de riquesa. En conseqüència, plantejava un doble problema, tant econòmic com social, puix que els efectes de tan perniciosa i antinatural usurpació es feien sentir negativament en el retard agrari i en la conflictivitat social.

Mig segle després de l'exposició d'aquestes idees crítiques amb la consagració de la propietat privada de la terra en els anys de la revolució a Espanya, Joaquín Costa va desenvolupar un discurs semblant al del polític asturià, però amb un important afegit. El problema agrari per excel·lència, en opinió de l'autor de *Colectivismo agrario en España*, s'havia heretat del curs pres per la revolució espanyola del segle XIX. En instituir el dret individual a l'apropiació de la terra, la revolució va portar un desgraciat canvi de rumb històric, atès que anava en contra del tradicional predomini de la propietat col·lectiva a Espanya. Les conseqüències eren visibles i preocupants a l'Andalusia latifundista: masses de jornalers amb una vida miserable, infrahumana, enmig de constants privacions i malalties. Per fer front al problema, Costa va tirar mà d'una variada gamma de actituds crítiques amb el liberalisme individualista del segle XIX, de molt diferent procedència ideològica, des del conservadorisme més immobiliària fins al modern col·lectivisme agrari a manera d'alternativa a l'individualisme propietari, passant pel liberalisme reformador i partidari de la intervenció de l'Estat amb vista a corregir situacions d'extrema injustícia.

Les idees de Costa van deixar una empremta duradora en un plantejament reformista de la qüestió agrària que, a les primeres dècades del segle XIX, va anar prenent cos a Espanya en un context europeu en què va guanyar pes polític un discurs molt

semblant, com passava a la Gran Bretanya. Entre nosaltres, la continuïtat en relació amb la manera de concebre el problema agrari per part de Costa resulta molt evident en el discurs de Canalejas i en el seu intent fallit, el 1902, perquè la reforma agrària s'inclogués en el nou programa del partit liberal i en la seua acció de govern. La mateixa continuïtat també es percep, amb poc esforç, en les posicions coincidents defensades per l'economista Flores de Lemus i els seus deixebles en el debat sobre la qüestió agrària promogut en 1913 per l'Ateneo de Madrid¹⁴. De la mateixa manera ocorre amb el punt de vista que l'enginyer agrònom Pascual Carrión va exposar el 1919 en les pàgines d'*El Sol*, un periòdic que aleshores tractava amb insistència el problema agrari a Andalusia¹⁵. Les intervencions d'aquest tenien en comú amb els plantejaments de Flórez Estrada i de Costa l'èmfasi posat en el doble motiu econòmic i social abans assenyalat. Es tractava de fer veure la conveniència que l'Estat intervingués i dugués a terme la reforma agrària. Ara bé, ni de bon tros es va plantejar un canvi de règim de propietat, tot al contrari, ja que era plena la identificació amb el règim jurídic i institucional de drets i llibertats individuals sancionat constitucionalment. Allò en què s'insistia una vegada i una altra era la necessitat de la intervenció de l'Estat a fi de dur a terme una reforma en interès d'aquell mateix orde econòmic, polític i social que imperava des de la revolució del segle XIX. S'havia de prendre consciència del greu problema que havia creat el règim liberal vuitcentista i amenaçava de destruir-lo, si l'Estat no adoptava noves normes jurídiques per a corregir les extremes desigualtats, harmonitzar interessos en conflicte i, en certa manera, protegir la part més dèbil. En conseqüència, calia reconèixer drets socials i no sols individuals, uns drets que contrarestessin la força incontinent de l'egoisme individualista a fi, no sols d'assolir la solidaritat humana i la molt necessària cohesió nacional, sinó també una major eficiència econòmica que permetés a Espanya alçar el cap i tornar a un lloc preferent a Europa. Des d'aquesta perspectiva, clarament nacionalista, estava justificada la reforma agrària en detriment dels rendistes ociosos que havien acaparat un bé tan preat i d'utilitat social. La terra havia de passar a les mans dels que podien traure'n millor profit conreant-les.

La qüestió de la propietat va ocupar així el primer pla de l'acció política, però no per a posar fi al règim de propietat privada o d'explotació de la terra d'acord amb la lògica capitalista. L'objectiu era que aquella propietat i aquell tipus d'economia s'es-tenguessen en l'agricultura i, així, alliberar el capital d'una renda que actuava en detriment del benefici i de la capacitat d'introduir millores en la producció. Tot això

¹⁴ Tant pel que fa a la posició de Canalejas contrària al latifundi, com al text elaborat a l'Ateneo de Madrid, *Pautas para la información agraria en España* (desembre 1913), pels «discípulos preferidos» de Flores de Lemus (Carande, Viñuales, Pérez Bances, juntament amb el jurista Rivera Pastor i l'enginyer agrònom José Cascón), vegeu R. ROBLEDO: «La cuestión agraria en España: de Canalejas a Vázquez Humasqué (1902-1936)», *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 26 (2007), pp. 96-101.

¹⁵ J. L. GARCÍA DELGADO: «Estudio preliminar», cit., pp. 24-29.

s'havia de dur a terme amb total respecte per la gran propietat rendista, atès que, amb independència de la legitimitat o il·legitimitat històrica del seu origen, de cap manera no hi hauria una expropiació sense indemnització als seus titulars. En el susdit discurs polític, que es va desenvolupar en les primeres dècades del segle XX i va culminar el 1931 en el projecte de la Comissió Tècnica Agrària, la reforma no s'aturava a establir diferències entre grans propietaris per raons històriques. No es tractava de resoldre dràsticament un assumpte originat en el passat, de fer la revolució que no s'havia produït al segle XIX, sinó d'una altra cosa molt distinta. El que calia resoldre mitjançant la reforma era un problema econòmic i social que es manifestava en el present, amb independència del seu origen històric. Els mitjans legals per a fer front al problema eren proporcionats per l'Estat de dret sorgit del segle XIX, ben lluny doncs de qualsevol plantejament de tipus revolucionari en contra de la propietat privada o destinat a preparar el terreny a un canvi en sentit socialista.

Aleshores, com és que l'assumpte de les senyories va entrar a formar part del discurs de la reforma agrària? Segons el meu parer, amb les dades de què dispose, la qüestió de les «supervivències feudals» no va tenir cap relleu en els plantejaments de reforma que es van succeir a les primeres dècades del segle XX a Espanya. Això és vàlid no només en el cas dels projectes que, amb molt poca incidència pràctica, va promoure el reformisme de caràcter liberal o conservador al seu pas pel govern. Tampoc en els plans elaborats pels economistes i enginyers agrònoms (Florez de Lemus, Pascual Carrión), amb els quals va enllaçar el primer projecte de reforma agrària de la Segona República, el tema de les senyories no hi va estar present. Es podria considerar que més tard, en el començament de la Segona República, la inclusió de les senyories, després de la intervenció d'Alcalá Zamora, va obeir a idees més conseqüents amb les defensades per Joaquín Costa a la fi del segle XIX i principi del XX; no en va aquest havia relacionat, en algun escrit seu, el problema agrari amb l'antiga propietat senyorial. Com veurem de seguida, no és possible acudir al pare del regeneracionisme per a defensar la necessitat d'esmenar la revolució liberal amb una mesura dràstica que posés fi a l'herència del feudalisme, perquè el pensament de Joaquín Costa sobre el problema agrari anava en una altra direcció.

Joaquín Costa havia viscut de prop el fracassat intent de completar la revolució liberal durant el període 1868-1873. Als textos que va escriure més tard, la idea d'una revolució pendent a Espanya va brillar per la seua absència, malgrat que el nostre autor tenia clar l'origen il·legítim de la gran propietat de procedència senyorial i mencionava a més amb insistència la usurpació de comunals. En «El pueblo y la propiedad territorial (ideas revolucionarias de antiguos gobernantes)»¹⁶, un text de l'inici del segle XX, Costa lamenta que un segle abans no s'haguessen aprofitat les possibilitats que aleshores va tenir l'incipient Estat liberal de nacionalització d'aques-

¹⁶ J. COSTA: *La fórmula de la agricultura española*, Librería Verruga, Madrid:s/d, amb una introducció del mateix autor de setembre del 1911, segona part, pp. 157-169.

tes propietats, de la mateixa manera que va fer amb les de l'Església. Compartia l'opinió més radical —contrària als senyors— exposada a les Corts de Cadis i a les del Trienni, en el sentit que aquesta propietat era un robatori al poble i no s'havia d'haver respectat. No sols les senyories tenien el seu origen en una usurpació, sinó que la propietat senyorial havia caducat per un fet contrari al que la va originar. Si al principi, amb «la irrupció dels moros», els «amos del sòl» van perdre la seua propietat i per això el noble reconqueridor va poder fer-la seua, la invasió dels francesos el 1808 va fer el mateix. Atès que els magnats i senyors s'havien allunyat prudentment del teatre de la guerra i van cedir al poble «*el honor de rescatar a la patria su personalidad y su soberanía*», aquest tenia el legítim dret a recuperar la propietat agrària. Ara bé, escrivia Costa, aquest mateix principi de caràcter nacional valia per a tota mena de propietat privada de la terra, com van denunciar amb horror els diputats que el van impugnar i Balmes el 1840. La desamortització general de 1855 es va assentar sobre un principi semblant, ja que va reconèixer el dret de l'Estat a mudar la forma de la propietat sempre que es considerés útil fer-ho, «*sin que la expropiación en tal caso envuelva la más remota idea de despojo*». El principi no només era vàlid per a la propietat del clero i dels pobles, sinó que a més s'estenia per la mateixa lògica a la propietat de les persones privades i així es va fer notar en el curs del debat. No es va votar la llei de 1855 inconscientment, sinó amb total coneixement de les conseqüències; per això Antonio González va escriure: «*La nación tiene sobre toda la propiedad del país un dominio eminente, al cual se subordinaban todos los de los particulares y de las corporaciones: en virtud de ese derecho eminente, pueden las naciones disponer con justicia no sólo de los bienes de las corporaciones, sino también de los de particulares, siempre que sea por utilidad y beneficio público...*»

Una cosa, ens diu Costa, és el reconeixement del dret de la nació a expropiar les anomenades «mans mortes», que sembla «*haber causado definitivo estado en la ciencia*», i una altra molt distinta «*el acierto o el desacierto con que haya procedido en la ejecución*». Segons el pensador aragonès, al segle XIX no va prosperar l'ideal col·lectivista tan arrelat en la tradició espanyola (Las Alpujarras al regne de Granada), defensat segons ell per Jovellanos, Flórez Estrada i Claudio Moyano: repartir en emfiteusi la propietat civil de la nació. En cas d'haver-ho fet així, no hi hauria motiu per a les severes crítiques d'André Borrego, «*que refuerzan los airados apóstrofes de Balmes*». Borrego afirma que aquells polítics no van preveure el perill en la transformació d'una societat la propietat col·lectiva i pública de la qual passava tota al domini particular en benefici exclusiu de les classes acomodades. En una societat on els proletaris són majoria, quin serà el sentiment d'aquests, dels seus Gracos i Babeufs, quan diguen als demòcrates de l'esdevenidor: l'estat social que teniu al davant es va fundar sobre l'expropiació del poble, l'alienació del domini públic en benefici dels rics, sense que res no haja quedat per a l'infeliç jornal·ler? Costa afegeix que no cal remunerar-se als tèrbols orígens històrics de la propietat territorial. Prenguem les coses tal com eren la vespra de la Revolució i concretem-nos a lleis promulgades en ella,

vigents encara actualment, però ara per a utilitzar-les en profit de les classes necessitades, desvalgudes i treballadores, i no dels grans hisendats, que aleshores van fer el negoci rodó. Tenen raó Martínez Marina, Ciscar, Balmes, Borrego, Cárdenas, Moyano. El dia que s'imposé la necessitat de desfer el camí trepitjat els darrers noranta anys, el legislador podrà recórrer a la fórmula de les desamortitzacions de 1836 i 1841, 1855 i 1888, i si no li agrada i se'n volen altres més ràncies, «*más cercanas al sagrario y sahumadas de incienso*», hi són en els llibres de la Novísima Recopilación i en els protocols del segle XV.

En definitiva, no hi ha res de revolució pendent, sinó traure partit dels principis de l'Estat liberal, tal com es van formular al segle XIX, però conseqüentment a favor de l'interès públic i de la nació espanyola, en compte de posar-los al servei del benefici privat d'uns pocs, que és el que havia ocorregut fins en aquell moment. D'aquesta manera, considera Joaquín Costa, igual que succeïa als països més avançats d'Europa amb unes classes governants de tornada dels seus entusiasmes individualistes, s'impedirà la revolució dels Gracos i Babeufs proletaris, progressarà l'economia nacional espanyola i es farà més fort i poderós l'Estat. Costa defensava la intervenció de l'Estat liberal per a desfer el camí trepitjat en sentit individualista i a favor del col·lectivisme agrari, segons ell d'acord amb la tradició nacional espanyola, la qual cosa reforçaria l'esmentat Estat i nacionalitat, en compte de debilitar-los com va fer l'extremat individualisme del segle XIX. Per a això només feia falta recórrer als mateixos principis polítics del liberalisme, però aplicats de manera diferent de com ho havien fet els partidaris de l'individualisme agrari, sense una revolució contra el règim imperant, a diferència del que proposaven els hereus de la Primera Internacional. Costa passava revista a idees de tall molt diferent, exposades en aquells temps de revolució pels que eren conscients que els nous principis anteposaven, en el cas de l'agricultura, l'interès de la nació al dels particulars, la utilitat i el benefici públics a l'egoisme privat, i advocaven o sentien temor per una novetat com aquesta. Cal ser conseqüent amb aquests principis, insistia Costa, d'una manera gradual i reformista, en compte de fer una altra revolució.

La posició reformista de Costa, com veiem, resultava molt manifesta, però partia de dos premisses històriques falses. Ni a l'Espanya de l'Antic Règim existia la propietat col·lectiva per la qual es pronunciava el pensador aragonès, ni la transformació política que havia accelerat la fi del vell ordre estamental i contribuït decisivament a l'èxit del nou no descansava, en cap indret d'Europa, en principis que subordinessin la propietat privada a l'interès nacional. Més aviat, just en sentit contrari, el nou Estat se sustentava en el reconeixement del dret suposadament natural a la propietat —entre altres drets fonamentals— per part de l'individu. Per tant, aquest nou Estat no podia reivindicar, com l'antic monarca, un dret de propietat eminent o superior per damunt del d'aquells que abans havien estat considerats súbdits i ara es convertien en ciutadans amb drets fonamentals. Siga com siga, encara que la visió de la història de Costa, en relació amb la propietat de la terra, fos políticament interessada i en

gran manera errònia, poc importa aquest suport històric a l'hora de caracteritzar la seua proposta de futur. Tornar sobre els propis passos no equivalia a fer una revolució contra els antics senyors convertits en terratinents, sinó que es tractava de dur a terme reformes amb els mitjans que proporcionava l'Estat liberal, la qual cosa permetria que la terra passés de mans absentistes a les d'aquells altres que tenien vertader interès per traure'n un millor rendiment.

En resum, Costa no planteja una mesura dràstica, revolucionària, contra els antics senyors, i es va limitar a deixar constància que la nacionalització d'aquelles propietats podria haver tingut lloc en el segle XIX, de la mateixa manera que va succeir amb els «béns de mans mortes» de l'Església i dels municipis, i que l'Estat estava legítimament capacitat per intervenir en la qüestió agrària mitjançant la reforma. Aleshores, en quin altre tipus de discurs hem de buscar la idea de les «supervivències feudals» o senyorials a costa d'una revolució pendent? Amb la proclamació de la Segona República i l'arribada al govern de destacats dirigents socialistes potser van ser ells els que van introduir la qüestió de les senyories en els plans de reforma agrària. En conseqüència, tal vegada el socialista Fernando de los Ríos, ministre de Justícia del govern d'Alcalá Zamora, que en un primer moment es va encarregar de la reforma agrària després de la proclamació de la Segona República, tingué molt a veure en l'afer. Si és així, com hem d'entendre que Fernando de los Ríos abonés el projecte de la Comissió Tècnica Agrària, presentat per Sánchez Román, Flores de Lemus i Carrión, en el qual no es feia menció en absolut de les senyories, la qual cosa havia estat molt criticada per Largo Caballero?

La qüestió agrària en el socialisme liberal

No tan sols per la seua formació, ja que de manera directa havia rebut la influència del krausisme a través del seu parent Francisco Giner de los Ríos, sinó també per les seues relacions i la seua trajectòria política, Fernando de los Ríos estava pròxim als plantejaments agraris del discurs reformador de caire liberal. El 1913 va figurar entre els signants de la Liga para la Educación Política i va col·laborar en dues empreses encapçalades per José Ortega y Gasset, la revista *España*, el primer número de la qual va veure la llum el 1915, i el periòdic liberal *El Sol*, fundat el 1917¹⁷. La proximitat s'observa amb claredat en la dotzena d'articles sobre el problema agrari andalús que entre 1917 i 1924 Fernando de los Ríos va escriure per a l'una o l'altra publicació, i també en els que el 1925 van aparèixer en *El Socialista*. Un dels primers articles va estar dedicat «a mi amigo y compañero Agustín Viñuales» i els darrers recolzaven en

¹⁷ Teresa RODRÍGUEZ DE LEZEA: «Estudio preliminar», a F. DE LOS RÍOS: *Obras completas*, Fundación Caja de Madrid/Anthropos, Madrid-Barcelona:1997, vol. I, pp. IX, XLVII. La trajectòria de Fernando de los Ríos, a O. RUIZ MANJÓN: *Fernando de los Ríos. Un intelectual en el PSOE*, Síntesis, Madrid:2007.

els estudis de Flores de Lemus i en els informes de dos enginyers agrònoms, Pascual Carrión i José Cascón. En gairebé tots s'insisteix en la urgència d'una «*acción legisladora inteligente y liberal*» que, per motius econòmics i d'interès nacional, en atendre les necessitats de la producció espanyola, tracte d'obtenir del nostre sòl el màxim profit i solucione el greu problema de la desocupació en l'agricultura, sobretot a Andalusia¹⁸. Enfront d'un «Estat sense política», com era l'espanyol, incapaç de reformes profitoses, mancat de direcció econòmica, insensible al greu problema social creat en el camp, es feia necessari un Estat que emparés les persones en el respecte que mereixen i fes les reformes que es duïen a terme a la resta d'Europa, molt especialment en l'agricultura¹⁹. En allò que afectava l'agricultura, l'esmentat Estat intervencionista, en compte de sentir un respecte per «*la arqueología jurídica, cuando se refiere a la propiedad*», que contrasta «*con la irrespetuosidad por las personas e intereses culturales*», havia de mamprendre una reforma del dret agrari i seguir així el camí iniciat a Europa abans de la guerra i intensificat amb la postguerra. Excepte a Espanya, no quedava cap poble sense haver patit modificació en l'estructura juridicoeconòmica del seu sòl mitjançant una reforma del dret agrari. La situació social que engendrava aquesta singularitat espanyola, molt evident a Andalusia, es feia difícil de justificar: desocupació agrària més de cent dies l'any, jornal reduït, mendicitat vergonyant²⁰, salari insuficient, dèficit alimentari i cap política social, a diferència d'Alemanya o d'Anglaterra²¹.

La moderna reforma agrària a Europa, segons Fernando de los Ríos, s'havia manifestat de tres maneres, mitjançant la reforma del contracte d'arrendament, la colonització interior i l'expropiació sense indemnitzacions. Totes coincidien a subratllar l'interès de la comunitat com a rellevant i digne de protecció i, com a conseqüència, la funció que duu a terme la gestió i administració directa de la terra²². Així, «*al considerar al sujeto productor, al trabajador y al empresario*», els empara «*contra la política señorial del caballero absentista, ajeno a los afanes cotidianos del trabajo, pero no ajeno ciertamente a cuantas medidas logren acrecer sus ingresos y asegurar su ascendiente político sobre las conciencias de los parias*»²³. Les teories que en el passat trobaven la justificació de la propietat individual en la fusió d'allò natural i d'allò ètic es completaven avui amb la fórmula de John Stuart Mill, que situa en la utilitat social el fonament del dret de propietat²⁴. Mill va prendre part en la reforma de 1870 del dret agrari a

¹⁸ F. DE LOS RÍOS: «La liberación de los campesinos. Mirando al propio solar», *El Sol* (8-VI-1918), reproduït a *Obras completas. Artículos*, Fundación Caja Madrid/Anthropos, Madrid: 1977, vol. IV, p. 112.

¹⁹ «Un Estado sin política», *España*, 128 (1917), *ibidem*, pp. 26-30.

²⁰ «El problema agrario andaluz (I)», *El Sol* (5-VII-1922), *ibidem*, pp. 209-211.

²¹ «Un Estado sin política», *España*, 128 (1917), *ibidem*, p. 28.

²² «El problema agrario andaluz (I)», *El Sol* (5-VII-1922), *ibidem*, pp. 209-210.

²³ «La liberación de los campesinos. Mirando a propio solar», *El Sol* (8-VI-1918), *ibidem*, p. 112.

²⁴ «Estudio para una reforma agraria», *El Sol* (8-II-1919), *ibidem*, p. 140.

Irlanda, que va posar fi a la «primacia del liberalisme» a imitació del codi civil francès, amb el propòsit de donar solució al problema mitjançant la creació d'una classe de petits propietaris. El règim de contracte havia deixat el tenidor de la terra a mercè del senyor, que podia expulsar-lo mitjançant l'acció de desnonament davant dels tribunals superiors. Ara bé, al contrari, sense arribar a reconèixer la copropietat en la línia de l'antiga tradició irlandesa, la reforma del 1870 modificava el dret de desnonament: l'expulsió no justificada es considerava un delictes i la tinença un valor que formava part del patrimoni del tenidor i originava una indemnització per pertorbació en el gaudi. També la nova legislació per a Irlanda contemplava la indemnització per millores, que en el fons significava el reconeixement del dret de copropietat, i facilitava l'adquisició de la propietat al tenidor amb l'ajuda de l'Estat²⁵.

Fernando de los Ríos dedica molta atenció a la història recent del contracte d'arrendament, que segons la seua opinió expressa bé l'evolució de la consciència moderna i revela «cómo el influjo de las valoraciones sociales está modificando la forma y el contenido de las relaciones jurídicas patrimoniales» d'acord amb la personalitat dels pobles. El contracte d'arrendament, que va ser la consagració plena de la majestat de domini, tendeix a convertir-se en una relació on apareix amb un caràcter primordial el tenidor de l'arrendament, gestor directe de la terra. El dret econòmic que va nèixer de la Revolució Francesa només subratllava la situació del propietari pel fet de ser-ho, però avui, en el nou dret, el que es destaca és el paper del gestor. En cap altre país com Anglaterra el contracte d'arrendament no va atènyer tanta extensió i, doncs, resulta significativa la reforma de l'esmentat règim prevista en la llei de 1920. Amb la direcció anglesa coincideixen les lleis que, tant a Europa com en d'altres continents, s'han anat promulgant, entre les quals la difusió a Itàlia d'un tipus d'arrendament, el col·lectiu, que adquireix cada dia més importància²⁶. «La reforma inglesa de Lloyd George, la francesa de Caillaux, la alemana de 1913, nada ha sido bastante a sacarnos de la inercia política actual. Se habló por el Sr. Alba de infinitas cosas y el pueblo, siempre infantil y crédulo, tuvo una sonrisa de esperanza; pero la tierra siguió abandonada a sus dueños que vorazmente esperan el final de la cosecha para, en vista de los frutos, subir la renta e ir apagando de esta suerte las energías de los brazos del que trabaja.»²⁷

Hem seguit alguna de les orientacions de la legislació moderna?, es pregunta Fernando de los Ríos. Quant a la colonització interior, ens diu, la llei Besada aprovada el 1907 no va canviar en res les coses i, amb posterioritat, cap dels projectes presentats a la mesa del Congrés per a la seua reforma (el de Canalejas, el de Dato, el de Sanz y Escartín) no va prosperar. La llei Besada continua viva i és una font d'errors econòmics, perquè és erma una colonització que es fa amb erms i, atesa la fam privada, a

²⁵ «Mirando a otros cielos. La reforma del Derecho agrario en Irlanda», *El Sol* (8-VI-1918), *ibidem*, pp. 108-111.

²⁶ «El problema agrario andaluz (III), el contrato de arrendamiento», *El Sol* (7-VI-1922), *ibidem*, pp. 209-216.

²⁷ «Un Estado sin política», *España*, 128 (1917), *ibidem*, p. 28.

penes queden terres de l'Estat i dels municipis que siguen cultivables. S'ha sol·licitat que la colonització s'estenga a zones que es convertesquen en regadiu per efecte de l'acció de l'Estat i que s'inclouen les dels particulars deficientment conreades, però el govern menysprea aquest requeriment, dóna «*buesos que roer a los colonos y continúa haciendo obras en interés público a beneficio de los actuales terratenientes*»²⁸. Quant als arrendaments, tampoc no hi ha hagut una proposició de llei per a protegir del desnonament en cas de pagament o prohibir l'elevació de la renda²⁹. Només cal enregistrar una intervenció del Sr. Ossorio sobre els sotsarrendaments, «*pero el problema del arrendamiento con todo su cortejo de cuestiones: duración del contrato, mejoras, valor jurídico de la tendencia arrendaticia, intervención del Estado en la fijación de la renta, etc., está sin resolver*»³⁰. Encara pitjor, si considerem que a Andalusia els contractes d'arrendament han estat molt més freqüents en els darrers anys per dos motius: el propietari s'evita el tracte directe amb l'obrer i a més, «*siendo el arrendamiento una consecuencia de la especulación con la tierra*», hi ha facilitat per a acréixer la renda i disminuir l'esforç. Les clàusules d'aquests contractes no difereixen de les habituals en altres províncies espanyoles, com la de Salamanca. «*Nos hallamos en la fase del derecho agrario que toda legislación moderna (...) ha comenzado a superar. Nuestro derecho agrario continúa viviendo bajo la advocación del dominio*»³¹. Tot el que s'ha fet ha estat una manera de desviar el problema. La realitat diu que la contextura jurídica del nostre sòl, «*una vez consumada la apropiación indebida de los bienes comunales o del Estado*», és de tal naturalesa «*que el arqueólogo del Derecho puede jactarse de su singularidad*»³². Heus ací l'aspecte fonamental del caràcter social de la qüestió agrària entre nosaltres, el que explica «*por qué hay tierras susceptibles de cultivos inertes económicamente y, en cambio, se ponen en labor pedazos semiestériles*». La qüestió social agrària «*es, primaria y fundamentalmente, un corolario de la constitución jurídica del suelo; hay estructuras que engendran situaciones sociales especialmente dramáticas*». Respon a la separació entre propietat i treball, i entre títol jurídic i servei social, ja que el dret, lluny de cridar el treballador a la terra, el rebutja i la fa inaccessible. «*La tierra no labrada o mal trabajada no sólo no es libre, sino que está en zona prohibida*»³³.

Les conseqüències salten a la vista, insisteix ara i adés el nostre autor. A Andalusia, on el 80% de la població econòmica activa viu al camp, la immensa majoria no té un

²⁸ «El problema agrario andaluz (II), la colonización interior», *El Sol* (6-VI-1922), *ibidem*, pp. 212-213.

²⁹ «La liberación de los campesinos. Mirando al propio solar», *El Sol* (15-VI-1918), *ibidem*, p. 112.

³⁰ «El problema agrario andaluz (III)», *El Sol* (7-VII-1922), *ibidem*, p. 215.

³¹ *Ibidem*, pp. 215-216.

³² «El problema agrario andaluz (I), el paro», *El Sol* (5-VII-1922), *ibidem*, p. 210.

³³ «El problema social agrario en España y sus modalidades (II)», *El Socialista* (17-VII-1925), *ibidem*, pp. 375-379.

tros de terra i són jornalers sense jornal. No hi minva el treball pel fet que haja tingut lloc una industrialització agrària a les grans propietats, sinó perquè l'agricultor, que no ho ha fet i no té diners ni crèdit bancari, elimina operacions de conreu. «*La capitalización absurda de la tierra que se hiciera durante la guerra se ha venido al suelo al descender los precios de los productos, y la crisis que esto ha producido la está sufriendo de reflejo el jornalero.*»³⁴ La desocupació augmenta i, amb l'excés d'oferta de treball, els salaris són de misèria, fins al punt que el problema agrari andalús és «d'urgència biològica», ateses les pèssimes condicions d'habitatge i el dèficit alimentari de la família obrera³⁵. El poble andalús, «*que por temperamento se siente atraído hacia las ideas absolutas (...), en cambio, muestra un profundo desdén por cuanto significa lo relativo lo concreto, la acción cotidiana*», ha estat abandonat per l'Estat al dolor de la misèria³⁶. Estranya poc que, en aquestes circumstàncies, «*como las masas de la zona Sur no son tenaces y serenas*», tal vegada la reivindicació serà plantejada en un ambient colèric, i quan el govern envia la Guàrdia Civil per apagar les passions, el poble andalús «*se refugiará en sí mismo para vivir la emoción oriental de lo absoluto*»³⁷. Per a evitar-ho, és necessària una conducta del poder que permeti tenir esperança, «*una corriente efectiva de sentimiento liberal no formalista, sino vital*» que comence a treure Andalusia «*de su postración fisiológica para hacerla vivir vida de cultura*»³⁸.

La raó principal del problema social agrari raïa en un fet històric, però així com Costa tampoc Fernando de los Ríos no es plantejava una revolució en la propietat, sinó una reforma duta a terme pel mateix règim liberal, retornada ara del seu extremat individualisme vuitcentista, com passava a la resta de l'Europa occidental. La subordinació de la propietat privada de la terra a la utilitat social tenia efectes molt positius sobre l'economia nacional i evitava que la misèria i la desmoralització popular obriren el camí a la revolució, que venia ara de l'Orient bolxevic. La crítica a un «Estat sense política», a uns governs que no havien fet res a Espanya per a resoldre el problema agrari, més enllà del pobre assaig d'una colonització en terres improductives, posava en relleu el contrast amb l'intervencionisme de l'Estat en altres països des d'una nova «*corriente efectiva de sentimiento liberal*». Les mesures per les quals es pronunciava Fernando de los Ríos, en els articles sobre el problema social agrari que va publicar entre 1917 i 1924, van en aquesta direcció liberal reformista. D'una banda, planteja la reforma del règim del contracte perquè els arrendaments siguin més favorables als qui porten la gestió i administració directa de la terra i menys als rendistes. D'una altra, proposa l'extensió de la colonització a les terres que poden ser més productives en ser susceptibles de reg o estar mal conreades. En ambdós casos, s'ha de produir la intervenció de l'Estat per a protegir el subjecte productor, ja siga

³⁴ «El problema agrario andaluz (I)», *El Sol* (5-VI-1922), *ibidem*, p. 210.

³⁵ «El problema agrario andaluz (III)», *El Sol* (7-VII-1922), *ibidem*, p. 216.

³⁶ «El problema agrario andaluz (I)», *ibidem*, p. 209.

³⁷ «El problema agrario andaluz (II)», *ibidem*, p. 214.

³⁸ «El problema agrario andaluz (III)», *ibidem*, p. 216.

treballador o empresari, de «la política señorial del caballero rentista» a través de la renda, en perjudici de l'economia nacional, i ajudar-los de molt diverses maneres.

En un dels seus articles, Fernando de los Ríos destaca la recomanació de l'italià G. Anelli, en el seu treball acabat de traduir al castellà, a propòsit de la reforma al seu país. A l'Estat incumbeix una acció directa en la resolució del problema agrari i ha d'aprovar normes legislatives a fi de corregir el defectuós repartiment del sòl (latifundis, parcel·lació excessiva), així com també proporcionar ajuda: millora dels mitjans de comunicació, xarxa de canals, instrucció agrària, personal tècnic, crèdit, foment de la cooperació, alliberament dels gravàmens hipotecaris, etc. Ara bé, l'expropiació requereix una potència financera que no té, motiu pel qual als latifundis seria millor l'emfiteusi obligatòria, després de la prèvia divisió en lots, a favor exclusivament dels agricultors³⁹. D'altra banda, Espanya no ha fet res per complir els acords adoptats a Ginebra, pel novembre de 1921, al III Congrés Internacional del Treball, a fi de prevenir la desocupació en l'agricultura o disminuir-la: adopció de mètodes tècnics moderns, explotació més intensiva de la terra, desenvolupament de la colonització interior, transports apropiats per a l'accés dels jornalers agrícoles desocupats a treballs de caràcter temporal, desenvolupament de les indústries i treballs suplementaris, foment de les cooperatives per al treball, compra o arrendament de la terra i extensió del crèdit agrícola a favor de les cooperatives de treballadors a fi de gestionar l'explotació agrícola⁴⁰. A Espanya s'ha aconseguit molt poc en legislació social per al camperolat, fins al punt que «ni aun las más elementales enfermedades profesionales están amparadas», sense auxili eficaç pel que fa a la jornada de treball i amb la tenaç resistència dels patrons «para impedir el pago de diez céntimos por obrero y jornal!» pel que fa a l'assegurança per a la vellesa⁴¹.

Els articles de Fernando de los Ríos, referits abans, anaven en la mateixa direcció que els publicats per Pascual Carrión sobre la qüestió agrària andalusa a *El Sol* l'any 1919. Aquests partien de l'impressionant recull de dades procedents del treball esmerçat pel seu autor i altres enginyers del cadastre de Sevilla, que havia originat l'informe presentat al qui era aleshores ministre de Foment, Ángel Ossorio y Gallardo⁴². La sintonia entre Pascual Carrión i Fernando de los Ríos es va manifestar novament quan el 1932 el primer va publicar *Los latifundios en España*, un llibre on reivindicava el treball de la Comissió Tècnica Agrària, en particular de la ponència que havia tractat el problema dels latifundis⁴³, i el segon el va prologar. El polític socialista no havia parlat, als seus articles sobre la qüestió agrària, de la supervivència d'un tipus

³⁹ «Estudio para una reforma agraria», *El Sol* (8-II-1919), *ibidem*, pp. 141-142.

⁴⁰ «El problema agrario andaluz (I)» (5-VII-1922), *ibidem*, pp. 210-211.

⁴¹ «El problema social agrario en España y sus modalidades (III y IV)» (24/31-VII i 7-VIII-1925), *ibidem*, p. 388.

⁴² J. L. GARCÍA DELGADO: «Estudio preliminar», cit., pp. 27-29. Els articles estan reproduïts al capítol I, apartat 2, d'aquest llibre.

⁴³ J. L. GARCÍA DELGADO: «Epílogo...», cit., pp. 489-491.

de propietat de caràcter feudal o senyorial, sinó del pes molt negatiu de la renda i del comportament dels terratinents absentistes, fos quin fos l'origen de les seues propietats. El 1925, a propòsit de les normes que havien d'inspirar la política social agrària a Espanya, «*en vista de la experiencia personal, de la tradición histórica nacional, y habida cuenta de las enseñanzas del derecho agrario*», és a dir del nou dret agrari sorgit els dies de la guerra i la postguerra a Europa, va escriure el següent. L'expropiació amb finalitats de colonització hauria d'atendre tres raons: el grau de monopolització de la terra en cada terme municipal, la capacitat de traure'n major profit i el mal ús que es feia de l'explotació. En el primer cas entrarien, juntament amb altres finques, els «*antiguos señoríos en que un propietario tiene el dominio del 50 por 100 o más del término municipal*». Es tracta de l'única ocasió en què Fernando de los Ríos menciona les «antigues senyories», però per motius d'extensió i monopoli de la terra, juntament amb altres finques, sense establir preferència o raó especial de cara a l'expropiació. «*La cesión en enfiteusis y la cooperación voluntaria para los fines industriales de la explotación habrán de ser los principios en que se oriente la organización agrícola*». L'Estat faria que sorgissin granges agrícoles, promouria la recomposició de les heretats mitjançant l'expropiació de les zones molt degradades i crearia un Banc Agrari, que subministrés capital d'explotació, crèdit per a millores, es fes càrrec del deute hipotecari i fos, en definitiva, l'òrgan financer de la política agrària. A fi de «*reconstruir los patrimonios comunales*», l'Estat revisaria «*los títulos de propiedad de las tierras colindantes con propiedades comunales y de las de procedencia dudosa*»⁴⁴.

Com mencionava fa un moment, Fernando de los Ríos va prologar el 1932 el llibre de Pascual Carrión *Los latifundios en España*, el mateix any en què el molt qualificat enginyer agrònom es va veure forçat a eixir de la Junta Central de Reforma Agrària. Poc abans, pel desembre de 1931, Fernando de los Ríos va ser nomenat ministre d'Instrucció Pública. La reforma agrària de la Segona República passava a altres mans i al mateix temps, en part, canviava de caràcter.

L'horitzó revolucionari

Hom sol considerar que els successius projectes de reforma agrària en el primer bienni de la Segona República van guardar una estreta relació amb les idees de Flórez Estrada i de Costa, i en certa manera va ser així. En efecte, compartien la crítica a l'individualisme propietari, la denúncia del mal econòmic i social a conseqüència del latifundisme, i la presa de posició a favor de la reforma jurídica. Aquesta havia de transferir la propietat als productors agrícoles, camperols o empresaris, i estendre-la el més possible dintre dels límits i amb els mitjans que exigís el seu conreu modern.

⁴⁴ F. DE LOS RÍOS: «El problema social agrario en España y sus modalidades (III y IV)», a *Obras completas, op. cit.*, pp. 389-390.

No obstant això, per més que s'acudís a la història per donar compte de la gran equivocació de la revolució del segle XIX o de l'anquilosament de les estructures juridicoeconòmiques de la propietat, en contrast amb l'evolució experimentada a la resta d'Europa, els motius a favor de la reforma agrària exposats en aquests projectes, de caire econòmic i social, eren de molt recent formulació. No tenien el propòsit de completar una revolució a mig fer i com a tasca pròpia, a causa de la singularitat espanyola, sinó de mamprendre el trajecte reformista dels països més avançats. Ara s'utilitzaven les mateixes raons que en altres parts d'Europa per fer veure la necessitat del canvi en el dret agrari. En l'horitzó polític d'Espanya, ben entrat el segle XX, no era sobrer fer allò que la revolució de l'anterior centúria havia deixat pendent: acabar amb la propietat en mans dels antics senyors, en definitiva amb les supervivències feudals, a la manera de França. Al capdavant, al país veí el codi napoleònic havia consagrat un dret basat en l'interès exclusiu de l'individu, que cent anys després era considerat pels reformadors com a molt perjudicial, tant des del punt de vista de la utilitat social com de la cohesió de la comunitat nacional. Els liberals espanyols del segle XIX, segons Costa, van cometre l'error d'haver-se deixat portar en aquest sentit per la Revolució Francesa, en comptes de propiciar-ne una d'espanyola respectuosa amb una tradició agrària col·lectivista pròpia que, suposadament, s'havia avançat als nous temps de la reforma social. D'on ve, per tant, l'èmfasi posat en el segon projecte de 1931 i en els successius fins a la llei de reforma agrària de setembre del 1932, en el problema senyorial pendent de resolució a Espanya?

En la darrera dècada del segle XIX la qüestió agrària va centrar l'atenció dels partits socialistes europeus i va ser una qüestió debatuda al si de la Segona Internacional. El Partit Obrer Francès (POF), fundat el 1879 per Jules Guesde, amb un marxisme rudimentari que posava l'èmfasi en la tendència a la concentració del capital en poques mans, l'antagonisme entre la burgesia i el proletariat, i la imminent revolució socialista, més tard es va unir a altres grups socialistes i en va sorgir la Secció Francesa de la Internacional Obrera (SFIO). Per tal d'atraure's una part de la població rural, el POF va aprovar en els congressos de Marsella (1892) i de Nantes (1894) un programa agrari de caràcter possibilista, que es contradeia amb l'ortodòxia inicial. Mentrestant, el Partit Socialista Alemany (SPD) el 1891 havia convertit el marxisme en la seua ideologia i quatre anys més tard Engels mateix va donar suport a la manera en què dita força política treia profit del sufragi universal masculí en el Segon Reich. Als congressos de Frankfurt (1894) i de Breslau (1895) es va imposar la línia defensada per Kautsky, contrària a qualsevol cessió a favor de la petita propietat camperola. El tema agrari va adquirir una creixent importància i el 1896 va ser debatut intensament al Congrés de la Segona Internacional, celebrat a Londres. Prèviament s'havia invitat els partits adherits que presentessin un informe sobre la situació de l'agricultura als seus respectius països. L'assemblea va mantenir com a aspiració fonamental la socialització de la terra, però no va ser possible una posició unitària sobre els mitjans d'acció i la tàctica que calia seguir. Les diferències i les tensions van eixir a col-

lació. En la cultura política predominant al socialisme d'inspiració marxista la qüestió agrària es plantejava amb una perspectiva d'acord amb la «teoria científica» del materialisme històric de Marx i Engels. L'SPD era el partit més fort i millor organitzat i Karl Kautsky el teòric marxista de major influència en la Segona Internacional. El 1899 va publicar una extensa obra, *La qüestió agrària*, destinada a convertir-se en un clàssic de la literatura socialista. Enfront de les posicions revisionistes, que guanyaven força al si de la socialdemocràcia alemanya amb la finalitat d'ampliar la base social del partit i atraure's els llauradors, Kautsky va seguir al peu de la lletra a mitjan anys noranta les recomanacions d'Engels. Ni a França ni a Alemanya, opinava Engels, el partit socialista havia de prometre al camperol la conservació de la propietat individual, enfront de la superioritat de la producció capitalista basada en el treball assalariat de les grans hisendes. Allò que se li podia oferir al camperol era la transformació d'aquestes hisendes en cooperatives estatals formades per camperols. L'objectiu irrenunciable, declarava Kautsky, era la conquesta de l'Estat per mitjà de la classe obrera per a portar el socialisme i, en conseqüència, les reformes havien d'anar adreçades a aconseguir aqueixa meta. La gran explotació era molt més rendible que la petita economia llauradora, segons l'ortodòxia marxista, per la qual cosa el desmembrament resultava molt perjudicial per a la producció agrícola. Així, *La qüestió agrària* de Kautsky pretenia concloure les discussions hagudes a l'SPD sobre el tema. La proletarització del camperolat era irreversible i el socialisme portaria, un repartiment de terres als cultivadors, sinó l'explotació estatal col·lectiva de les grans hisendes⁴⁵.

En nom del PSOE, un partit de dèbil implantació i amb militants tan sols en algunes poques ciutats de l'Espanya de la fi del segle XIX, Pablo Iglesias i Antonio García Quejido es van excusar en 1896 al Congrés de Londres per no haver atès la petició de la Segona Internacional de presentar un informe sobre la situació de l'agricultura espanyola, segons van dir a causa de la manca de mitjans. En realitat, fins aleshores, l'atenció prestada pel PSOE al problema agrari havia estat molt poca. Pels anys vuitanta *El Socialista*, dirigit per Pablo Iglesias, va publicar alguns articles sobre el tema, tot seguint la línia del socialisme francès de Guesde, que es limitaven a anunciar la ruïna i proletarització dels petits llauradors, com a conseqüència del triomf del capitalisme i de la tendència creixent a la concentració del capital. Després del Congrés de Londres, els socialistes espanyols no van prendre una posició clara en el debat que tenia lloc al si de la Segona Internacional, com fa temps va posar en relleu la historiadora Paloma Biglino al seu estudi sobre el socialisme espanyol i la qüestió agrària. Un mitjà de comunicació aliè al moviment socialista, *La Antorcha Valentina*, va demanar als principals periòdics del PSOE que es pronunciessin en tant *El Socialista* com *La Lucha de Clases* van publicar una sèrie breu d'articles que van constituir la primera reflexió sobre el tema agrari de certa entitat en el socialisme

⁴⁵ Vegeu E. SCHRAEPLER: «Prólogo a la edición alemana de 1966», a K. KAUTSKY: *La cuestión agraria* (1899), Ruedo Ibérico, París:1970, pp. XI-XXXVIII; D. SASSOON: *Cien años de Socialismo*, Edhasa, Barcelona:2001, pp. 29-51.

espanyol. D'una banda, es tornava a insistir en el determinisme i l'esquematisme habitual del marxisme predominant en la Segona Internacional. D'una altra, apareixia la necessitat de demanar el suport dels petits propietaris amb mesures contra la usura i una reforma impositiva que els beneficiés en la línia del socialisme francès reformista. Això era una contradicció irresoluble, ja que qualsevol mesura a favor dels llauradors petits era un fre a la concentració capitalista que, d'acord amb l'ortodòxia marxista, portaria el triomf inevitable del socialisme⁴⁶.

En aquests anys de la fi del segle XIX destaca la tasca d'obertura i renovació del socialisme espanyol que va intentar dur a terme Juan José Morato des de les pàgines d'*El Socialista*, amb una nova secció de «Colaboraciones burguesas», i mitjançant la traducció i edició, a la Biblioteca Socialista, de textos de destacats autors (Paul Lafargue, Gabriel Deville) del socialisme francès dedicats a difondre les idees econòmiques de Marx i la seua visió de la història. En 1897 Morato publica les *Notas para la historia de los modos de producción en España* amb la finalitat d'aplicar a la història d'Espanya l'esquema d'evolució de les societats del marxisme divulgat per Deville i Lafargue⁴⁷. En el darrer apartat, que comprèn des del regnat de Carles IV fins a l'actualitat i de manera significativa es titula «El salario», s'afirma el següent a propòsit del reconeixement per la força de la Constitució de 1812 a què es va veure obligada la regent Cristina de Borbó, després de la mort de Ferran VII: «*por fin entonces se estableció, para no desaparecer, el régimen burgués*»⁴⁸. El lliure comerç, la supressió de les senyories, la prohibició de les ordenances gremials i dels «mayorazgos», l'abolició del delme, la derogació dels furs de moltes poblacions, la supressió de les corporacions religioses i la venda dels seus béns a benefici de l'Estat van resultar les principals novetats, segons el nostre autor. Així mateix ho fou el fet que la classe burgesa individualitzés la propietat de gairebé tots els béns que amb la denominació de «propis» posseïen els pobles i també d'una part dels béns comunals, privant molts infelïços dels mitjans de vida: «*La burguesía se convirtió definitivamente en clase dominante. Entonces comenzó otra lucha.*» Més endavant, afegeix a continuació Morato, la petita burgesia va reclamar la seua part i el 1868 es va implantar un règim més liberal. Després de la Primera República va tornar la dinastia, però es van respectar en allò més essencial les llibertats conquistades. No obstant això, segons el nostre autor, cap reforma beneficiosa per als treballadors no ha estat legislada durant el temps en què ha dominat la classe burgesa. Només la seua fracció política més radical va introduir

⁴⁶ Paloma BIGLINO: «Cuestión agraria y 'marxismo': la elaboración del programa agrario del PSOE», *Estudios de Historia Social*, 26-27 (1983), pp. 257-331, i *El socialismo español y la cuestión agraria (1890-1936)*, Ministerio de Trabajo, Madrid:1986, pp. 25-80.

⁴⁷ S. CASTILLO: «Introducción», a *Trabajadores, ciudadanía y reforma social: Juan José Morato (1864-1938)*, Siglo XXI, Madrid:2005, vol. I, pp. 12-34.

⁴⁸ J. J. MORATO: *Notas para la historia de los modos de producción en España*, primera edició a la «Biblioteca Socialista», L. Parra y M. Torres impresores, Madrid:1897, reproduït a *Estudios de Historia Social*, 26-27 (juliol-desembre 1983), pp. 461-520.

el 1873, durant la Primera República, una mesura social referida al treball dels xiquets. A Espanya una burgesia inepta (retard de la producció, gran indústria poc estesa, salaris molt baixos, explotació desenfrenada de la classe obrera) pateix les conseqüències de la seua ineptitud: és privada del mercat internacional i és explotada alhora pel capital estranger. Amb vista al futur, però, a les *Notas para los modos de producción en España* no es diu res sobre una revolució o fase revolucionària «democraticoburguesa», i tot fa suposar que el 1897 Juan José Morato mantenia la interpretació marxista ortodoxa del caràcter socialista de la revolució que havia de posar fi a l'economia capitalista, a la propietat privada i al domini de la burgesia, també en el cas d'Espanya.

Posteriorment, Morato es va allunyar del marxisme ortodox i va adoptar una posició de caràcter reformista en matèria social, cada vegada més manifesta. Com es pot veure a l'estudi preliminar de Juan José Castillo a una àmplia selecció de textos de Morato, la trajectòria d'aquest envers el reformisme es va fer evident a la fi de segle en editorials anònims a *El Socialista* i articles publicats en altres periòdics. Continuava identificant el socialisme amb la transformació radical de la societat i creient que el capitalisme desapareixeria en el futur, però ara posava l'èmfasi en les reformes durant un període previsiblement llarg i en el nou caràcter de la revolució, sense efusió de sang ni necessitat d'un procés traumàtic final. L'exercici del dret per aconseguir millores en la situació material dels obrers passava a un primer pla, així com també la reforma de l'aparell productiu, de l'administració de l'Estat i del marc general de les relacions laborals. Amb un capitalisme incivilitzat, una absoluta manca de costums polítics i un proletariat famèlic i inculte no es podia fer la revolució, va escriure Morato en referència a Espanya. D'aquesta manera donava compte d'una nova sensibilitat que a la fi del segle XIX s'estenia dintre del socialisme, plantejava la compatibilitat o contraposició entre acció legal i acció revolucionària, provocava controvèrsies com la de Kautsky i Bernstein i qüestionava certs enfocaments del marxisme. Els socialistes espanyols es van fer ressò d'aquest canvi de perspectiva a les albors del segle, però als seus dirigents els va costar traure conclusions en el terreny polític, com es posarà en relleu la primera dècada de la nova centúria. El 1899 Morato va començar a col·laborar en *El Heraldo de Madrid*, el periòdic del qual era copropietari el polític liberal José Canalejas, i el 1902 va abandonar els seus càrrecs i activitats en el PSOE, per a dedicar-se plenament a escriure en diferents periòdics. Poc després va ser expulsat de l'Agrupació Socialista Madrilenya per no haver renunciat al lloc que ocupava en el Ministeri d'Agricultura, Indústria, Comerç i Obres Públiques, un treball tècnic al capdavant de la secció de treball creada el 1903 després de la reorganització duta a terme pel titular del ministeri, Rafael Gasset, antic director d'*El Imparcial* i col·laborador d'*El Heraldo de Madrid*. Llavors Pablo Iglesias i la resta de dirigents del PSOE es van negar a donar suport a Canalejas i el seu projecte de creació de l'Institut de Treball. Els llocs remunerats en l'Estat burgès repugnaven a la puresa de costums socialistes. No obstant això, el 1904, a penes un any després, altres afiliats al PSOE van entrar a formar part com a vocals obrers de l'Institut de Reformes

Socials. Morato ho recordarà més tard d'una manera crítica: li semblava una manifesta incoherència amb el criteri aplicat en el seu cas⁴⁹. Aquest purisme excessiu no va trigar a provocar una altra baixa important en el PSOE i en la UGT, com veurem de seguida. En la pràctica política, el socialisme espanyol no acabava d'adoptar una posició conseqüent amb el canvi de perspectiva que s'obria pas en altres partits socialistes a l'inici del segle XX. Ara bé, ni en el discurs de caràcter possibilista i revisionista per a impulsar les reformes en el moment present, ni en el que no renunciava a la revolució socialista en un futur immediat, he trobat la idea d'alguna cosa semblant a una revolució democràtica en benefici del camperolat, a imitació del que suposadament hauria ocorregut a França de resultes del 1789.

En la primera dècada del nou segle, potser fou Rafael García Ormaechea el militant del PSOE i de la UGT que més es va interessar pels orígens històrics del problema agrari a Espanya. Jove advocat i col·laborador en *La Nueva Era*, la revista en què Antonio García Quejido pretenia donar compte dels nous debats al si del moviment socialista, García Ormaechea va esdevenir un dels sis vocals elegits el 1904 per les Societats Obreres per a formar part de l'Institut de Reformes Socials i des del 1905 fins al 1908 va ser membre destacat del Comitè Nacional del PSOE. L'èxit sorprenent en les eleccions municipals del 1905 de la candidatura socialista en el districte de Chamberí va fer que Pablo Iglesias, Largo Caballero i García Ormaechea entressen a l'Ajuntament de Madrid. En aquell moment, el darrer ja havia tractat el tema agrari en diverses ocasions i per diversos motius, tant polítics com professionals⁵⁰. Potser el text on aleshores va quedar exposada més clarament la seua idea de la supervivència del feudalisme a Espanya és una de les notes que, en qualitat de traductor al castellà, García Ormaechea va incloure a l'edició del 1903 de *¿Qué es la propiedad?*, de Pierre-Joseph Proudhon. Hi comparava la França de Proudhon, amb els drets senyorials abolits de fet i de dret des de la Revolució, amb la situació existent a Espanya, on *«la ley desvinculadora de 1820 estableció también su abolición, pero sus preceptos no se aplicaron jamás sino a voluntad de los antiguos señores, y sus derechos, legalmente extinguidos, subsisten de hecho en su integridad»*. García Ormaechea prometia desenvolupar un assumpte tan delicat en un futur pròxim, en una millor ocasió, i proporcionar *«los datos que acreditaran de modo cumplido que la situación de esos*

⁴⁹ S. CASTILLO: «Introducción», cit., p. 67.

⁵⁰ Sobre l'etapa socialista de García Ormaechea, que acaba el 1908, vegeu el meu estudi preliminar, «Rafael García Ormaechea y la política de reforma social en el primer tercio del siglo XX», inclòs en la reedició del llibre de R. GARCÍA ORMAECHA: *Supervivencias feudales en España. Estudio de legislación y jurisprudencia sobre señoríos* (1932), ed. de Pedro Ruiz Torres, Urgoiti Editores, Pamplona:2002, pp. XVI-XXXV. M'he tornat a referir més detalladament a aquests anys de l'inici de segle a «Rafael García Ormaechea, el problema social y la reforma jurídica en la España de principios del siglo XX», a J. C. DAVIS i Isabel BURDIEL (eds.): *El otro, el mismo. Biografía y autobiografía en Europa (siglos XVII-XX)*, PUV, València: 2005, pp. 219-282.

pobres colonos es peor aún que la que tenían como siervos, porque entonces sólo satisfacían a su señor, en reconocimiento de su jurisdicción, los tributos correspondientes, y hoy, además de seguirle pagando esos mismos tributos, que, suprimida la jurisdicción a que obedecían, no tienen razón de ser, contribuyen a las cargas públicas como cualquier otro ciudadano. La transformación de nuestro estado social sólo existe en las leyes, el noble ha sabido conservar los tributos de sus estados, siendo de hecho hoy tan poderoso como ayer. A través de las disposiciones contra los señoríos, ha prevalecido su existencia, conservándose en nuestro tiempo la misma exacción de tributos que mantenía la organización feudal.»⁵¹

El treball promès sobre les «supervivències feudals a Espanya» va trigar gairebé trenta anys a publicar-se i quan va veure la llum havien canviat moltes coses. El jove advocat, que tant s'havia distingit pel seu treball de difusió de la «teoria científica» dels fundadors del marxisme en clau no dogmàtica, de manera oberta a la reconsideració d'alguns aspectes de la teoria a la llum de les noves idees que s'obrien pas, s'havia vist també, com Juan José Morato, en l'obligació d'abandonar la seua militància socialista per l'actitud purista que imperava al partit i al sindicat. El 1908 va acceptar el càrrec d'assessor jurídic de l'Institut Nacional de Previsió, el nou organisme de l'Estat creat aquell mateix any amb vista a la reforma social, i no va posar cap objecció a la decisió que el donessen de baixa del PSOE i de la UGT. Es va seguir considerant socialista i va mantenir una excel·lent relació amb Iglesias, Largo Caballero i altres dirigents del seu antic partit i sindicat. En diverses ocasions García Ormaechea va fer d'intermediari entre els líders socialistes i els poders de l'Estat, especialment quan el seu amic i protector Eduardo Dato va estar al capdavant del govern, i també en els anys de la dictadura de Primo de Rivera. Per això no és estrany que la família de García Ormaechea conserve diverses cartes confidencials que li va adreçar Largo Caballero, així com una targeta del 1932 del ministre de Treball en què li agraïa l'enviament del llibre *Supervivencias feudales en España*. Finalment, s'acabava de publicar, en ple debat sobre la llei de reforma agrària, l'estudi que donava compte d'un fet singular, al qual no era aliè Largo Caballero des de feia temps. Aquest, en els anys de l'inici de segle en què havia compartit militància amb García Ormaechea, havia estat al corrent de les idees agràries del jove advocat socialista.

Senyories: supervivències o exhumació?

El llibre publicat el 1932 per García Ormaechea, *Supervivencias feudales en España. Estudio de legislación y jurisprudencia sobre señoríos*, era exactament el que indicava el subtítol: un treball ben documentat sobre les lleis aprovades en 1811, 1823 i 1837

⁵¹ P. J. PROUDHON: *¿Qué es la propiedad?*, traducció, introducció i notes de Rafael García Ormaechea, Biblioteca Sociològica, Madrid:1903, reedició (amb les notes del traductor, però sense la introducció de García Ormaechea), Orbis, Barcelona:1988, p. 158.

que van abolir el dret senyorial a Espanya, l'incompliment d'aquesta legislació per part de l'Estat i la contradictòria jurisprudència posterior. D'acord amb el nostre autor, no va ser tant la legislació com el seu doble incompliment per part de l'Estat i com a conseqüència de la jurisprudència posterior el que va tenir conseqüències molt negatives sobre l'economia agrària espanyola. Contràriament al cas de França després de la Revolució, l'antiga propietat territorial va subsistir entre nosaltres com mil anys abans: «*El problema agrario está hoy planteado como en 1811, pero con mayores dificultades.*» Els vassalls no es van transformar en propietaris de les terres que conreaven, les prestacions continuaren minvant els rendiments de la terra: «*En la economía capitalista perdura el efecto económico del régimen señorial. Y para destruirlo es preciso liberar la tierra para liberar a los que la trabajan.*» Una afirmació com aquesta, amb la qual es clou el llibre de García Ormaechea, es podia entendre perfectament com una crida a favor de la revolució que no s'havia fet al segle XIX, i és més que probable que fos aquesta la interpretació que van fer alguns. Aparentment es trobava en sintonia amb el nou projecte de reforma agrària presentat per Alcalá Zamora, que feia menció expressa, com volia Largo Caballero, de les terres procedents d'antigues senyories. No obstant això, una lectura atenta del llibre de García Ormaechea, després de conèixer la seua trajectòria personal i política des del moment en què va abandonar el PSOE i la UGT el 1908 —va formar part del cercle entorn d'Eduardo Dato, va ocupar càrrecs en els anys de la dictadura i va ser fidel a la monarquia—, permet traure altres conclusions⁵².

Al seu llibre del 1932, García Ormaechea valorava de dues maneres diferents i contradictòries la legislació liberal vuitcentista sobre senyories. En la primera part, d'acord amb el seu plantejament inicial a principi de segle, quan era un destacat militant socialista, escrivia que els diputats, a diferència dels pobles, no es van plantejar el problema en els seus autèntics termes i només en el trienni el criteri va ser més radical. El principi d'abolició va tenir tantes excepcions que la seua aplicació va ser molt restringida, amb la corresponent atenuació de la reforma, que en molts casos es va reduir a no res. L'error històric de la distinció entre senyoria jurisdiccional i territorial, i el fet que l'obligació de prova passés dels senyors (no van haver de presentar títols) als pobles, va fer que subsistissin les antigues prestacions, a diferència del que va ocórrer a França. Contràriament, a la segona part del text, l'autor fa un gir de cent vuitanta graus per veure la legislació liberal abolicionista d'una manera molt més positiva. Considera que el propòsit de la legislació no va ser confirmar la propietat territorial annexa a les senyories i declara que el sistema adoptat, a diferència de França, era mesurat i contemporitzador: no arrabassava ni mesclava béns jurisdic-

⁵² Vegeu la nota 48 per a la trajectòria política i intel·lectual de García Ormaechea des de la fi del segle XIX fins a la seua mort el 1938 tal i com l'he pogut reconstruir amb diverses fonts; i també P. RUIZ TORRES: «La biografía y los personajes olvidados por la historia», a Elena HERNÁNDEZ SANDOICA i Alicia LANGA (eds.): *Sobre la Historia actual. Entre política y cultura*, Abada, Madrid:2005, pp. 165-202.

cionals i propietat privada. No obstant això, les lleis no es van aplicar i en «*las contien-das forenses surgió con el error la confirmación y el reconocimiento de los mismos derechos que aquéllas quisieron extinguir. Todos los territorios de señoríos, aun los incorporados a la Nación como jurisdiccionales, fueron declarados de propiedad particular; todas las prestaciones, nacidas de contrato libre (...). De ese modo unos títulos políticos de jurisdicción territorial se transformaron en títulos de derecho civil.*»⁵³ En definitiva, fou la intervenció judicial posterior, i no la legislació liberal, la que va tenir la culpa.

«*El sistema adoptado por las leyes era comedido y contemporizador. No arrebatava, como en Francia, los derechos señoriales y muchos otros que no lo eran, sin indemnización en ningún caso, sino que la concedía cuando el señorío había costado dinero o servicios relevantes. Y lejos de mezclar con los bienes jurisdiccionales la propiedad privada sobre otros normalmente adquiridos, excluía ésta con cuidado excesivo, pecando por consideración extremada hacia ella. Todas las quejas y lamentaciones que se han proferido contra el abuso de la ley y todas las protestas de lesión de derechos privados, carecían de fundamento real. Podían responder a un interés lesionado, no a un derecho herido.*»⁵⁴ Un elogi semblant de la legislació liberal del segle XIX, mentre la responsabilitat en la barrabassada passava a l'acció contradictòria dels jutges i a l'incompliment per part de l'Estat perquè el govern no va contemplar la dotació pressupostària per a la indemnització dels senyors, mostrava quant s'havia allunyat García Ormaechea del seu plantejament crític inicial tres dècades abans. Continuava pensant que el problema agrari a Espanya estava pendent de resoldre, però no perquè les lleis abolicionistes fossen qüestionables i se'n tinguessen d'altres de caràcter distint. Al contrari, la legislació liberal responia perfectament a la peculiaritat espanyola, segons escrivia ara a la part final del seu llibre. «*En España, por extraordinario suceso, la propiedad señorial y la libre estaban separadas de modo que no cabía confusión entre ellas, merced a un hecho histórico que no ocurrió en ningún otro país: la invasión de los árabes.*» Mentre que a la resta de països, quan es va constituir el feudalisme, la propietat franca i el dret dominical es van barrejar, ací tota la propietat territorial preexistent de gots i romans va quedar esborrada per la invasió sarraïna. En reconstituir-se la propietat cristiana, durant la reconquesta, «*se estableció sobre la base de los derechos eminentes del Rey, y de sus concesiones a los nobles y eclesiásticos*». Més tard, «*la tierra tributaria en un principio como perteneciente al señor, Rey, noble o eclesiástico, se convirtió en propiedad del vasallo realengo, merced a su ascensión a ciudadano, y continuó en posesión del vasallo solariego o de abadengo que siguió sometido, con la tierra misma, a su señor. Este es el contraste que quisieron borrar las leyes de señorío. Para ello, en vez de atenerse a las formas externas de la propiedad, a las relaciones coetáneas entre los labriegos y los señores, como hizo la legislación francesa, buscaron en los títulos primitivos de adquisición del señorío el origen de los derechos, con lo cual no había posibilidad de incurrir en confusión. Pero los títulos no se sacaron a la luz o no se pusieron a debate,*

⁵³ R. GARCÍA ORMAECHEA: *Supervivencias feudales...*, op. cit., p. 72.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 773.

*logrando con la mera fórmula de un trámite judicial previo a su consagración que les hizo indebidamente indiscutibles.»*⁵⁵

En conseqüència, el problema agrari que el 1932 estava plantejat com el 1811, segons García Ormaechea, no era responsabilitat de la legislació liberal a Espanya, indica al final del seu llibre, a diferència de com havia considerat el fet a la primera part de l'estudi. La legislació de 1811, 1823 i 1837 responia bé a una suposada peculiaritat històrica espanyola pel que fa a la propietat, que segons García Ormaechea ens distingia de la resta d'Europa. Per això la transformació del sistema no es podia —i no s'havia de— fer com a França. El que va fallar a Espanya, segons el nostre autor, va ser la manera com el govern i els tribunals van actuar després. La prova era que la llei es va complir on, *«sin intervención judicial alguna, los pueblos se negaron a pagar»*, com va ocórrer a València, però García Ormaechea no considera recomanable aquesta mena d'acció directa, puix que la iniciativa correspon als tribunals, i mostra així novament la seua plena identificació amb el sistema polític heretat del segle XIX. No obstant això, afegeix a continuació, com s'havia de censurar aquesta actitud si les lleis no es compleixen?⁵⁶

En definitiva, un plantejament com el de García Ormaechea que, pel 1932, afirma que el problema agrari alhora subsisteix i té efectes molt negatius en l'economia capitalista, malgrat que les lleis abolicionistes havien estat ben fetes, però havien quedat desvirtuades per culpa dels jutges i del govern, on condueix? Per descomptat no a una llei que substituís les anteriors i expropiés les terres de les antigues senyories per fer una revolució pendent, menys encara si, com afirma al final del seu llibre García Ormaechea, els conreadors actuals són estranys als qui durant segles van posseir les terres senyorials, sense que siga possible compensar-ne els successors. Pel que fa als senyors, majoritàriament han desaparegut, *«y los que de aquellos quedan por sucesión directa alegarán su convencimiento de propietarios libres por virtud expresa de los Tribunales, que reconocieron y calificaron sus títulos, en controversia, a veces, con los mismos pueblos. El error de los jueces les ampara. Y, sin embargo, la cuestión subsiste, perdido o atenuado todo carácter personal.»*⁵⁷

La qüestió persisteix, però allò cert és que García Ormaechea no sap massa bé com fer front al problema; aquesta seria la conclusió a què arribaríem amb la lectura atenta del seu llibre i una vegada hem corregit l'error de creure que l'autor, el 1932, continuava defensant idees socialistes o d'esquerra, com feia a l'inici del segle. Ara, la seua posició no era la mateixa d'aleshores i Largo Caballero ho va poder comprovar en rebre el text, cosa que no degué provocar cap sorpresa al ministre de Treball. La trajectòria de García Ormaechea entorn de Dato, a l'Institut Nacional de Previsió i amb càrrecs de relleu polític a la fi de la dictadura, era ben coneguda. Més tard, a l'inici de la Guerra Civil, aquesta trajectòria li va passar factura i va haver de buscar

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 73-74.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 72-73.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 74.

refugi en una ambaixada «*activamente perseguido por los rojos que saquearon su domicilio y le dejaron cesante de sus cargos en el Instituto Nacional de Previsión y en el Tribunal Arbitral, por su significación conservadora y monárquica, pues en el Gobierno Berenguer había desempeñado la Dirección General de Montes, la de Minas y Combustibles, la Presidencia del Consejo Superior Ferroviario y la Dirección de Administración, al lado de don Leopoldo Matos (q.e.p.d.)*».⁵⁸ Malgrat això, Largo Caballero, a *Mis recuerdos*, conserva de García Ormaechea una imatge excel·lent dels llunyans anys de militància socialista i, amb posterioritat, de la seua actitud sempre disposada a col·laborar amb el partit i el sindicat; no debades «*su asesoramiento en las cuestiones de derecho era irremplazable y tenía en todos los asuntos un juicio claro y sereno*»⁵⁹. El 1932 les idees polítiques de García Ormaechea eren molt lluny de les que havia exposat a l'inici del segle, quan era un destacat militant del PSOE i de la UGT, la qual cosa explica el seu enfocament del problema agrari a Espanya i el que té en comú amb un altre text, en aparença molt diferent del seu, que es va publicar aquell mateix any, en vigílies de l'aprovació de la llei de reforma agrària.

La exhumación de los señortíos, del vescomte d'Eza, és un dur al·legat contra la Llei de Bases per a la Reforma Agrària, però no es tracta d'un pamflet reaccionari de poca substància, sinó d'una defensa de la propietat de l'aristocràcia d'antic llinatge amb arguments de factura bastant moderna⁶⁰. D'entrada, Eza denuncia que l'esmentada llei no només pretén exhumar un cadàver, un esquelet, sinó que el crema, el profana, deixant entreveure el nou sacrilegi que es comet. Es tracta de l'única concessió al seu catolicisme militant, d'altra banda molt manifest en el conjunt de la seua prolífica obra. El raonament que l'autor exposa a continuació parteix de la defensa a ultrança de la legislació liberal del segle XIX, en el mateix sentit que acabem de veure al text de García Ormaechea, però sense les crítiques de l'antic militant socialista a la manera d'aplicar aquella legislació abolicionista. Segons l'opinió del vescomte, el projecte de llei en tràmit parlamentari, en referir-se des del principi al sotmetiment a la dita reforma agrària de «*las tierras que constituyeron antiguos señortíos y han sido transmitidas, desde su abolición hasta la época presente, por título hereditario*», acredita amb cadascuna d'aquestes paraules l'exhumació d'alguna cosa que havia deixat d'existir feia un segle i mig. En paraules d'Eza, aquestes terres són tan lliures i estan tan deslligades de tota mena de vincle com qualssevol altres. No constitueixen,

⁵⁸ Escrit de Rafael García Ormaechea mecanografiat, sense data, posterior a la seua sortida de l'ambaixada on estava refugiat amb destinació a França, el maig del 1937, i abans de la seua mort, el 21 de novembre del 1938, a Santander, amb la finalitat de recuperar a la zona de Franco el seu lloc de lletrat assessor a l'INP i de vocal en reconstruir-se el Tribunal Arbitral del Seguro Ferroviario. Hi he tingut accés gràcies a la gentilesa de la família de García Ormaechea i, especialment, del seu nét Rafael García-Ormaechea Romeo.

⁵⁹ F. LARGO CABALLERO: *Mis recuerdos*, Ediciones Unidas, Mèxic: 1976, pp. 67-68.

⁶⁰ VIZCONDE DE EZA: *La exhumación de los señortíos*, Imprenta y Encuadernación de los Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, Madrid: 1932, 44 pp.

com passava abans de l'abolició de les senyories, res de diferent ni de privilegiat. Les Corts, fent ús de la seua sobirania, van dictar el 1811 el nou ordre de dret i aquest no es podia modificar al cap de cent vint anys, restringint la retroactivitat als transmesos per herència, *«o sea a los únicos que han cumplido la función social que las escuelas modernas asignan a la propiedad privada»*. No és possible esborrar i donar per nul el temps transcorregut, *«que a tantas relaciones jurídicas y económicas ha dado lugar: herencias, donaciones, legados...»* Les desenterrades senyories seran de les primeres terres expropiades, però sense indemnització. El legislador les deixa fora de les finques *«ejemplares por su perfección y adelanto cultural»* i s'equivoca. Només seran indemnitzades les millors realitzades en l'heretat i això li resultarà car a l'Estat, *«porque en muchas de esas fincas, hoy bien cultivadas, vale más lo incorporado que el fundo»*. Tampoc no se'ls reserva a aquestes terres, com sí que es fa a d'altres sotmeses també a la reforma agrària, una porció amb una renda mínima o una part de la seua extensió: *«¡A pedir limosna, si no cuentan con otros bienes! ¡Qué fobia más tardía y desplazada! ¡Qué reaccionarismo atávico más antidemocrático! (...) ¡Nada! Explotación a secas. Y todo, ¿por qué? La razón no se alcanza. Debe haber algún error, prejuicio o confusión de términos y conceptos.»*

L'autor d'aquesta contundent desqualificació del projecte de reforma agrària del govern d'Azaña confia que les Corts, quan fixen la seua atenció, *«no percibirán motivo alguno para diferenciar estas tierras de la suerte común, buena o mala, que esté predeterminedada para las demás»*. Considera que la igualtat de les hisendes dels antics nobles en tots els ordres, *«jurídica, social, política y agronómica»*, amb tota la propietat individual rústica, era palmària i que, per tant, no es podia establir ara una desigualtat a posteriori. No obstant això, el text de denúncia no es planteja com un al·legat contra la reforma agrària, sinó contra la inconveniència d'un tracte diferenciatiu i desigual en el cas de les terres procedents d'antigues senyories, en comparació de les altres que s'inclouïen dintre la reforma. Això es convertia, segons Eza, en una persecució, d'on prové el toc d'atenció adreçat al Parlament. A aquest no li servia de res aquesta discriminació *«para sus fines de reforma agraria, que en su enunciado general soy el primero en apetecer»*; no en va el vescomte s'havia pronunciat diverses vegades a favor de la reforma agrària a Espanya. La seua posició també posava l'èmfasi en la necessitat de la intervenció de l'Estat per a corregir desigualtats i injustícies d'extrema gravetat i havia estat reiteradament exposada en nombrosos textos a favor de la reforma social d'acord amb la doctrina social de l'Església catòlica. Eza havia exercit càrrecs de relleu en aquest sentit. El 1932, però, s'indignava pel que considera una espoliació a certa classe de propietaris, basada en motius sense cap relació amb els econòmics o amb els socials, de rendibilitat o d'utilitat social, que segons el seu criteri justificaven la reforma agrària. Per a ell, es tractava d'una intervenció arbitrària en una situació que s'havia sancionat legalment més d'un segle abans, per la qual cosa intentarà demostrar l'errònia visió històrica en què se sustenta la tan sorprenent exhumació, precisament ara, de la qüestió senyorial.

Els seus arguments en contra del «desenterrament del cadàver» de les senyories recolzen en referències històriques i en afirmacions procedents d'una àmplia gamma de prestigiosos juristes i investigadors del passat medieval i modern d'Espanya. Recalca la peculiaritat de Castella, on la terra reconquistada va pertànyer al rei, a diferència del que va succeir a Aragó, on en una gran part del territori els drets dominicals eren absoluts. A Castella l'origen de totes les facultats jurisdiccionals dels senyors va ser d'institució reial, *«siendo lo justo que se premiasen los grandes servicios que la nación, los reyes y la causa pública recibían de las clases elevadas de la sociedad, sin cuya activa cooperación fuera difícil, si no imposible, adelantar y luego concluir la Reconquista»*. Amb aquest supòsit, tan ideològic com interessat a més d'anacrònic, de la utilitat social dels privilegis senyorials concedits a la noblesa per les antigues lleis, Eza no fa sinó seguir de prop una visió de la història de Castella que es trobava molt estesa entre els historiadors del dret des del segle XVIII. Suposadament el feudalisme castellà havia estat peculiar i més modern i tolerable que no el d'Aragó, pel fet que la noblesa no posseïa jurisdicció ni drets dominicals de caràcter absolut, i els reis n'estaven per sobre. D'aquest fet el vescomte treia la conclusió següent: no sols *«nuestro estado social de la Edad Media»*, és a dir el de Castella, havia estat més tolerant que no d'altres, sinó que a més les propietats que les classes elevades van anar adquirint a Castella ho van fer sense un altre títol que el de la donació reial, d'on es podia deduir *«que no tenían jurisdicción absoluta ni derechos dominicales absolutos»*. Qui d'aquesta forma era l'amo d'un gran solar, el poblava de gent en virtut de pactes i així va ser com de manera no coactiva, tant en la senyoria pairal que va quedar en mans del rei com en la «senyoria particular» llega i eclesiàstica, es van tancar pactes o contractes, que és el que era una carta de poblament, *«parecida en el fondo a uno de nuestros modernos contratos de inquilinato o de arrendamiento»*. Tot això *«se verificaba sin coacción de ninguna clase, no por mandato, sino por convención; no imponiendo, sino pactando»*.

Pel que fa a una semblant situació en el passat, descrita pel vescomte d'una manera tan idíl·lica com inversemblant si tenim en compte el que sabem avui gràcies a la investigació històrica sobre el règim senyorial en la Corona de Castella, *«que constituyen en puridad la única manifestación del feudalismo en España»*, un feudalisme molt d'acord amb els temps moderns, tal com el presenta Eza interessadament, va influir en *«el proceso natural de las ideas y la marcha ascendente de la Humanidad, modificándose el sistema de gobierno y de administración»*. Aquest procés va augmentar el poder central, és a dir del rei, a costa del que exercien els senyors, i no és gens estrany que s'acatés el que després s'ha conegut amb el nom de senyories jurisdiccionals, en realitat —escriu el nostre autor— només *«la facultad de conocer y decidir las contiendas jurídicas»*, que els senyors havien adquirit o rebut dels reis, a causa de la propietat o de manera que se'n podia separar, en qualsevol cas de forma independent de la propietat dels terrenys. Abolit el dret jurisdiccional, *«porque la jurisdicción debe emanar directa o inmediatamente del rey, o digamos de la nación, queda la propie-*

dad sobre los terrenos, puesto que independientemente de la jurisdicción habían sido adquiridos». No obstant això, d'altres vegades, reconeix Eza, el poder rebut del rei «per al bé de la nació», abusant-ne en benefici propi, va servir per enriquir-se i obligar els reis a reconèixer com a legítims drets adquirits amb males arts. Per això es produí el contrari del que va ocórrer en el primer cas: en compte d'adquirir-se la jurisdicció per tenir ja la propietat, «*se adquirió la propiedad por causa de la jurisdicción*». El decret d'agost de 1811 hi va posar remei. Es van declarar finites totes les senyories i drets jurisdiccional, incorporant-los a la nació. També van quedar abolits els dictats de vassalls i de vassallatge, i els privilegis privatis i prohibitius. Les senyories territorials i pairals van quedar incloses des d'aleshores en la classe dels altres drets de propietat particular, si no eren dels que per la seua naturalesa s'havien d'incorporar a la nació o dels que no complien les condicions en què es van concedir, la qual cosa resultarà dels títols d'adquisició. Així es reconeixia que aquestes senyories es podien haver concedit per donació remuneratòria, en consideració dels serveis prestats o per altres mitjans onerosos, amb l'obligació d'indemnitzar els senyors, i es va determinar la manera de fer-ho. Els contractes, pactes o convenis entre els anomenats senyors i vassalls havien de ser considerats com a contractes de particular a particular. Per tant, aquesta legislació i la subsegüent de 1823 i 1837, així com també la jurisdicció posterior, va deixar «*totalmente fallada y concluida*» la qüestió. Desapareguda la facultat jurisdiccional, les antigues senyories també ho van fer, i «*los señoríos territoriales y solariegos, que tienen su origen, desde el principio de la Reconquista, en servicios prestados y en pago de la labor nacional realizada, han venido a quedar en meras fincas particulares que en nada se distinguen ni diferencian de las demás que, desde los tiempos de la desamortización y de la desaparición de los vínculos, andan en el comercio libre de los hombres*».

El fet que una persona, «*por haber administrado bien, por haber conservado su patrocinio y no haber dilapidado los bienes que heredara de sus mayores, tenga ahora el premio social de verse privado, sin indemnización, de una finca suya, sólo por suponer que en tiempos pudo tener unida a esa propiedad alguna jurisdicción*», li sembla al vescomte d'Eza un abús. Pitjor encara quan es pensa que «*la inmensa mayoría de las Casas señoriales han desaparecido, todos aquellos grandes patrimonios de nuestra nobleza han venido al suelo, pulverizándose, por modas, por educaciones equivocadas, por seguir el influjo extranjero, por vanidad, por lo que se quiera. Muy pocas son las Casas antiguas de España que hoy pueden presentar un capital equivalente al que antaño poseyeran*». És just i admissible que paguen per no haver dilapidat el seu patrimoni com va fer la resta? D'altra banda, des de la desamortització i l'abolició dels «mayorazgos», aquestes finques figuren en els inventaris de totes les testamentaries o de qualsevol successió igual que els altres béns; ara se'ls lleva als hereus sense indemnització? En aquest cas, podrien reclamar a la testamentaria, «*con lo cual todo acto mortis causa, desde hace uno o dos siglos, hay que volverlo a hacer*». Les finques de les anomenades senyories, «*que tal nombre no existe legítimamente por parte alguna en*

el presente», s'han transmès per herència o per compra. «Los dueños de estas fincas, que van a encontrarse hoy sometidos a esta verdadera expoliación, tendrán naturalmente que ejercer, ante los Tribunales, una acción contra los que con ellos concurrieran a cualquier herencia, porque entonces se consideró dichas fincas como uno de los sumandos de un inventario perfectamente libre.» Ara es troben que això no és així «y que, por consiguiente, todas las transacciones, todas las herencias, todas las transmisiones, en suma, que en España se han verificado desde hace cuarenta, cincuenta o cien años, hay que someterlas a revisión, es decir, revolver en absoluto toda la vida jurídica de España».

Atesa l'enorme quantitat de pobles i de viles de senyoria que hi havia el 1811 a Espanya, ens diu Eza, més del doble dels de reialenc segons un diputat de les Corts de Cadis, per què han de castigar-se només les finques que s'han conservat en les famílies per transmissió hereditària? *«De revisar algo, revisarlo todo. Eso es lo justo.»* De veritat es pensa que només les terres de les antigues senyories mantingudes en una família poden donar avui influència política? *«¿No es enormemente mayor la que ejercen los nuevos ricos? Y éstos son muchos, al presente, en el campo, de grandes, medianas y pequeñas fincas. ¿Cómo comparar el caciquismo supuesto de una Casa antigua con el real y férreo de un advenedizo, llámese don Fulano o el señor Mengano?»*

Conclusió

No li faltava raó al vescomte d'Eza, per més interessada i errònia que fos la seua visió de la història. A més d'un segle de distància no era possible una reforma agrària que al mateix temps pretengués ser respectuosa amb el marc jurídic heretat del segle XIX i qüestionar la forma en què la revolució liberal havia abolit les senyories i establert un nou règim de propietat a Espanya. Es podia lamentar, com feia García Ormaechea, la manera d'aplicar la legislació després dels decrets i les lleis abolicionistes, i també el fet d'haver perdut una ocasió única, a l'inici del segle XIX, amb la Guerra de la Independència, per a nacionalitzar les terres de l'aristocràcia. Joaquín Costa, com hem vist, va insistir-hi, com també en el fet que l'Estat liberal podia dur a terme reformes amb els nous principis aplicats a les terres de l'Església. Aquests principis, en el cas de l'agricultura, anteposaven l'interès de la nació al dels particulars, la utilitat i el benefici públics a l'egoisme privat. Era necessari ser-ne conseqüent, insistia Costa, d'una manera gradual i reformista, però les reformes eren reformes, no revolucions pendents, que ara es reprenien. Per aquest motiu, cap dels projectes de reforma agrària liberal, des de l'època de Costa a la fi del segle XIX fins al de la Comissió Tècnica Agrària del 1931, passant per les idees de Fernando de los Ríos, no va establir diferències en l'origen de la propietat.

Només García Ormaechea, a principi de segle, en els anys en què era un jove advocat i destacat militant socialista, havia pres seriosament en consideració la pervivència de la qüestió senyorial amb vista a una futura reforma agrària a Espanya.

Així es distanciava del marxisme ortodox, per al qual el capitalisme portava la gran propietat i creava les condicions de la seua superació mitjançant la gran explotació col·lectiva, i prenia partit a favor dels petits llauradors, en denunciar la situació d'uns colons que continuaven patint l'opressió d'unes rendes originades a l'època del feudalisme. No obstant això, el 1932 García Ormaechea no dirà res sobre com resoldre el problema d'aquestes «supervivències feudals» a Espanya, segons la seua opinió degudes no a la legislació liberal, sinó a la jurisprudència i a l'acció del govern. Al nostre parer, amb independència que, a la llum del que avui sabem per la recent investigació sobre el procés abolicionista i les seues conseqüències, ens sembla més o menys insatisfactòria la interpretació de García Ormaechea, circumscrita sobre una àrea molt determinada de Castella, de predomini de la petita i mitjana explotació llauradora, importa desfer un equívoc. El reconegut advocat madrileny, aleshores en l'òrbita conservadora i amic del vescomte d'Eza, no es pronunciava al seu llibre a favor o en contra del projecte de reforma agrària en tràmit parlamentari. Es limitava a constatar el fet de les «supervivències feudals a Espanya», amb tots els seus efectes negatius, i a intentar explicar-lo històricament, encara que deixés ben clar que l'error dels jutges emparava els actuals propietaris.

Tanmateix, de l'estudi de García Ormaechea sobre les senyories, si s'acceptava el punt de partida, es podia traure una conclusió diferent de la de l'autor el 1932 i no amb poca coherència. El problema senyorial estava pendent de resoldre's des del segle XIX; en conseqüència, el govern republicà l'havia d'enfrontar i expropiar les grans hisendes dels antics senyors, establint diferències amb les altres propietats afectades per la reforma agrària. Potser l'origen de la gran propietat nobiliària no era «feudal», en compte de «liberal», una rèmor del passat que impedia el desenvolupament del capitalisme i, doncs, la possibilitat d'implantar el socialisme? Aquesta forma de concebre el procés històric, a través de ruptures dràstiques o revolucions socials per les quals s'abolien i sorgien vells i nous modes de producció i formes de propietat, era propi del marxisme vuitcentista, però no exclusiu, i estava pensada per a fer la revolució —jacobina o socialista—, no per a produir reformes; millor dit, per a abolir de manera radical i completa l'Antic Règim, com el 1789 es va proclamar a França amb més voluntat que no èxit, i amb posterioritat per a fer la revolució socialista, quan les condicions del desenvolupament capitalista ho fessen possible. Aquesta visió del procés històric a base de profundes ruptures econòmiques i socials per a portar un nou règim va produir una curiosa mescla quan el 1905 la revolució es va plantejar en un país retardat com era Rússia. Lenin, el revisionista, es va enfrontar a l'ortodòxia marxista dels menxevics, contraris a la participació en un possible govern provisional, amb la idea que era necessària l'etapa prèvia de «revolució democràticoburguesa». Més tard, el paral·lisme amb la situació espanyola el 1931 va ser posat en relleu per un destacat intel·lectual marxista del corrent largocaballerista del PSOE, Luis Araquistáin, en un dels articles que va escriure entre el maig del 1934 i l'abril del 1936 a la revista *Leviatán*: «la izquierda de nuestro partido acuerda

también en 1930 la colaboración con los republicanos en el gobierno; los reformistas, nuestros mencheviques, la rechazan a pretexto de que la república deben gobernarla sólo los republicanos. Las condiciones de la participación son muy semejantes en Rusia y en España: se apoyará a la república burguesa porque se cree que representa una etapa previa, necesaria y favorable a la implantación del socialismo.»⁶¹

Res de més equivocat, escriu ara el director de *Leviatán*. A diferència de Lenin, que pels mesos de febrer a octubre de 1917 va afirmar, sense creure-s'ho ell mateix, que s'havia realitzat l'etapa democràticoburguesa a Rússia, mentre es desempallegava d'aquest mite i la teoria de les etapes i es disposava a fer la revolució socialista sense més preàmbul, els socialistes espanyols revolucionaris, amb Largo Caballero al capdavant, van trigar a adonar-se de l'error. Així «la burguesía, consolidado ya el nuevo régimen», els va tirar el 1933 de mala manera del poder i, a partir d'aquesta mala experiència, des d'aleshores han arribat al mateix convenciment que Lenin: cal fer la revolució socialista i vèncer el prejudici de la revolució democràticoburguesa.

Fou aquest prejudici el que el 1931 va portar Largo Caballero, coneixedor de l'estudi històric del seu amic Rafael García Ormaechea, a pressionar perquè el projecte de reforma agrària inclogués «la nacionalización, sin indemnización de las tierras procedentes de antiguos señoríos»? Sembla probable, però encara falta entendre els motius pels quals, des del «republicanisme burgès», els dos primers presidents del govern de la Segona República, Niceto Alcalá Zamora i Manuel Azaña, van compartir aquesta opinió, si bé de manera menys dràstica. El resultat final, com sabem, va ser un tractament diferenciat de «las tierras procedentes de los antiguos señoríos», en comparació de les altres nacionalitzades, en sentit desfavorable a l'aristocràcia nobiliària d'antic llinatge i, per aquest motiu, amb un resultat molt decebedor, quant a la superfície susceptible d'expropiació. A canvi, l'assumpte de les «supervivències feudals» o de l'«exhumació de les senyories», com fou vist pels uns i pels altres, va alimentar l'esperança o el temor, segons els casos, que la reforma desbordés el marc jurídic «liberal» i es convertís més en una revolució que no en una reforma, tot i que en el seu conjunt estigués lluny d'haver-s'ho proposat. Amb la qüestió de les senyories, com va anunciar el vescomte d'Eza portat pel seu interès com a propietari, la reforma agrària tenia molt a perdre —quant a resistència i malentesos— i poc a guanyar —en terres cridades a ser objecte d'expropiació—, i és que el projecte convertit en llei posava en relleu una contradicció insoluble. Una reforma agrària plantejada en sentit liberal, de tornada de l'exagerat individualisme vuitcentista com en altres parts d'Europa, tindria molt mal encaix amb la missió històrica revolucionària de posar fi a una suposada peculiaritat espanyola a cent anys de distància i amb tots els canvis produïts des d'aleshores.

Traducció: Vicent Olmos

⁶¹ L. ARAQUISTÁIN: *Marxismo y socialismo en España*, Fontamara, Barcelona:1980, pp. 141-142.

65

Dossier

Senyories i propietat

Coordinació

*Isabel Moll, Javier Palao, Mariano Peset,
Pedro Ruiz Torres, Pegerto Saavedra*

afers

Fulls de recerca i pensament

Revista fundada l'any 1985 per Sebastià Garcia Martínez

Director: Manuel Ardit Lucas

Cap de redacció: Vicent S. Olmos i Tamarit

Consell de redacció: Joan Bada i Elias, Evarist Caselles i Monjo, Agustí Colomines i Companys, Josep Ferrer i Ferrer, Pere Fullana i Puigserver, Joan Iborra i Gastaldo, Òscar Jané i Checa, Joan Peytaví i Deixona, Antoni Quintana i Torres, Josep M. Torras i Ribé, Josep Torró i Abad, Pau Viciano i Navarro

Consell assessor: Rafael Aracil, Miquel Barceló, Ernest Belenguer, Domènec Campillo, James Casey, Antoni Ferrando, Josep M. Font i Rius, Josep Fontana, André Gallego, Albert G. Hauf, Josep L. Hernández Marco, Telesfor Hernández Sempere, Josep Juan Vidal, José M. López Piñero, Josep Massot i Muntaner, Víctor Navarro Brotons, Mariano Peset, Antoni Roca, Vicenç M. Rosselló, Núria Sales, Eva Serra, Sebastià Serrano, Vicent Simbor, François Sureda, Josep Termes

Assessor lingüístic: Ramon Ramon

English Summaries: Maria Jesús García Mateu

Disseny: Rosa Muñoz Izquierdo

Portada: Obra de Daniel Muñoz, *Retrat*, 2009, tècnica mixta sobre fusta, 122 x 102 cm.

Redacció: PAÍS VALENCIÀ: Doctor Gómez Ferrer, 55, 1r, 5a / Apartat de Correus 267 / 46470 Catarroja / telèfon: 96 1269394 / e-mail: afers@editorialafers.cat • CATALUNYA: Sancho de Ávila, 176, escala 3, baixos 1a / 08018 Barcelona • EL ROSELLÓ: La femada d'en Pons / carreró de l'Albera, 1 / 66300 Forques • ILLES BALEARS: Verd, 68 / 07120 Palma

<http://www.editorialafers.cat>

© Editorial Afers

Els treballs publicats a *Afers* s'inclouen als següents repertoris:

- Bibliografía histórica sobre la ciencia y la técnica en España (*Asclepio*, Madrid)
- Dialnet. Hemeroteca virtual de revistas, Universidad de la Rioja (<http://dialnet.unirioja.es>)
- Índice español de humanidades (ISOC, Madrid)
- Índice histórico español (CEHI, Barcelona)
- Instituto de Estudios Documentales sobre Ciencia y Tecnología (IEDCYT)
- Latindex (<http://www.latindex.org>)

Índex

Senyories i propietats

Isabel MOLL, Javier PALAO, Mariano PESET, Pedro RUIZ TORRES i Pegerto SAAVEDRA: Senyories i propietat	9
Isabel MOLL: Les continuïtats del règim senyorial a la Mallorca contemporània. Una reflexió historiogràfica	13
Javier PALAO GIL: La senyoria valenciana davant de la Nova Planta. Gènesi de la reial cèdula del 5 de novembre de 1708	31
Mariano PESET: Plets sobre senyories al segle XVIII	45
Pedro RUIZ TORRES: Les senyories en la reforma agrària de la Segona República. Supervivència i exhumació	77
Pegerto SAAVEDRA: Les senyories monàstiques a la Galícia moderna	113

Miscel·lània

Josep Lluís MARTÍN i BERBOIS: Els repetits intents de ressuscitar la Lliga Regionalista durant els primers anys de la Transició	145
David PARRA MONSERRAT: Lliçons «con gran espíritu patriótico». La tasca nacionalitzadora d'un institut de «províncies» durant la Restauració	163
Raül GONZÁLEZ i DEVÍS: Maquis, muntatges oficials i crims silenciats. El cas del Pou de la Pica (Culla)	181

Postscriptum

Elena YESTE: Per una història de tots.....	199
Vicent BAYDAL: El <i>Llibre dels fets</i> de Jaume I, a pams de sol naixent.....	205

Recensions

Maximiliano FUENTES CODERA, Arnau GONZÀLEZ VILALTA, Joaquim MARTÍ MESTRE, Miquel J. DEYÀ BAUZÀ, Ramon MORA GALBIS, Josep AGUADO, Antoni RICO I GARCIA, Vicent Josep ESCARTÍ.....	221
--	-----

Ressenyes culturals

Ana COLOMER.....	243
------------------	-----

<i>Resums / Abstracts</i>	247
---------------------------------	-----

<i>Publicacions rebudes</i>	257
-----------------------------------	-----

<i>Normes de presentació d'originals</i>	267
--	-----